

Sociaal en Cultureel Planbureau

Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving

De energietransitie vanuit burgerperspectief

Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving

De energietransitie vanuit burgerperspectief

Yvonne de Kluzenaar
Paulette Flore

M.m.v. Tim de Wilde en Anja Steenbekkers

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2021

SCP-publicatie 2021-11

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Figuren: Staet van Creatie, Tilburg

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: HH | Rob Voss

ISBN 978 90 377 0975 9

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

Alle databestanden worden beschikbaar gesteld via de LISS data-website.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
1 Inleiding	7
1.1 Aanleiding van dit onderzoek	7
1.2 Doel van dit onderzoek	12
1.3 Data	13
Noten	13
2 Opvattingen over klimaatverandering	15
2.1 Klimaatverandering	15
2.2 Bezorgdheid over klimaatverandering	18
2.3 Klimaatverandering voorkomen: urgentie en belang van actie	24
2.4 Klimaatverandering tegengaan: collectief en individueel	31
2.5 Onvrede	38
Noten	42
3 Opvattingen over klimaatbeleid	43
3.1 Steun voor klimaatmaatregelen	43
3.2 Zorgen over gevolgen klimaatmaatregelen	46
3.3 Toekomstverwachtingen met betrekking tot gevolgen van de energietransitie	49
3.4 Klimaatmaatregelen en rechtvaardigheid	54
4 Dimensies in klimaatopvattingen	58
4.1 Bezorgdheid over klimaat en klimaatmaatregelen	60
4.2 Onvrede	65
4.3 Verdeling van de lasten en rechtvaardigheid	69
4.4 Overlap tussen groepen	72
Noten	73
5 Samenvatting en beschouwing	74
5.1 Doel, inhoud en aanpak	74
5.2 Burgerperspectief op klimaatverandering en klimaataanpak	75
5.3 Bevindingen verschillen tussen groepen	83
5.4 Tot slot	86
Noten	88

Summary and discussion	89
Literatuur	104
Bijlagen (te vinden op www.scp.nl bij dit rapport)	

Voorwoord

Klimaatverandering tegengaan is een van de grootste maatschappelijke uitdagingen van deze tijd. Nationaal en internationaal zijn afspraken gemaakt over het verminderen van broeikasgasemissies. Dit vraagt om de overgang van een energiesysteem dat op fossiele brandstoffen is gebaseerd naar een systeem op basis van duurzame bronnen. Dat brengt veranderingen met zich mee waar we allemaal mee te maken krijgen.

Eind 2020 bereikten de landen van de Europese Unie een akkoord over verdere aanscherping van het CO₂-reductiedoel naar 55% in 2030. Voor het behalen van de klimaatdoelen is brede betrokkenheid en actieve participatie van overheden, bedrijfsleven en burgers essentieel. Hoe gaat het pad naar een klimaatneutrale samenleving eruitzien? De wijze waarop deze verandering vorm krijgt, is van invloed op de kwaliteit van leven van zowel de huidige als toekomstige generaties. Het is daarom belangrijk na te denken over de gevolgen van de keuzes die we nu maken.

Met de verkenning De energietransitie vanuit burgerperspectief hoopt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) bij te dragen aan het vergroten van kennis over wat er onder burgers leeft. Dit rapport is het derde deel in een reeks te verschijnen studies binnen die verkenning. In het eerdere deel, *Op weg naar aardgasvrij wonen*, gingen we in op het draagvlak voor het aardgasvrij-beleid. We bekeken verschillen in draagvlak en gedragsintenties tussen bevolkingsgroepen en factoren die daarmee samenhangen. Steun voor dit beleid is sterker onder hogeropgeleiden en mensen die makkelijker kunnen rondkomen. Deze groepen lopen gemiddeld ook vaker voorop in het overwegen van aardgasvrije alternatieven voor hun woning, terwijl ouderen en alleenstaanden daarin juist wat vaker achter lijken te blijven. In het tweede deel gingen we dieper in op de vraag waar woningeigenaren staan in het proces van woningverduurzaming (isoleren, aanschaf zonnepanelen) en op hun drijfveren en ervaren barrières.

Dit derde deel richt zich op klimaatopvattingen van burgers in het bredere thema klimaat. Hoe kijken burgers aan tegen klimaatverandering? Wat zijn hun zorgen en verwachtingen wanneer het gaat om klimaatverandering? Hoe kijken ze aan tegen de klimaatmaatregelen? Wat zijn hun zorgen en verwachtingen over de gevolgen daarvan? Hoe zien zij hun eigen rol en die van andere actoren in het tegengaan van klimaatverandering? Welke verschillen zijn er tussen groepen en door welke factoren worden die verklaard?

Deze studie laat zien dat in de samenleving zowel brede bezorgdheid leeft over klimaatverandering als over de gevolgen van maatregelen om die klimaatverandering tegen te gaan. Ervaren rechtvaardigheid van de verdeling van de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering en verwachtingen over de gevolgen van de overgang naar een duurzame

energievoorziening voor de financiële situatie van burgers en voor het verschil tussen arm en rijk in Nederland komen als belangrijke issues naar voren.

Inspanningen gericht op herstel van de huidige coronacrisis kunnen voor het behalen van de klimaatdoelen een kans bieden, een mogelijkheid om sterker uit deze crisis te komen. De coronacrisis heeft duidelijk kwetsbaarheden van de samenleving blootgelegd. Op Europees en nationaal niveau worden plannen ontwikkeld voor 'groen herstel' uit de crisis. Duidelijk is dat verschillende grote maatschappelijke uitdagingen nu gelijktijdig aandacht vragen: zowel duurzaamheid als brede welvaart. Met deze publicatie hopen we een bijdrage te leveren aan die discussie.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Inleiding

1.1 Aanleiding van dit onderzoek

Maatschappelijke uitdaging

Het beperken van de opwarming van de aarde tot ruim onder de 2°C, het niveau waarboven het risico op ernstige verstoring van het klimaatsysteem volgens wetenschappers groot is, vraagt om mondiale actie. Daarom zijn in het internationale Klimaatakkoord van Parijs afspraken gemaakt door 195 landen over het terugdringen van de emissie van broeikasgassen. Het halen van die doelen vraagt een overgang van een energievoorziening die op verbranding van (fossiele) grondstoffen gebaseerd is naar een emissiearme energievoorziening op basis van duurzame bronnen (de energietransitie). Dit wordt noodzakelijk geacht omdat verwacht wordt dat klimaatproblematiek en grondstoffenschaarste, zonder effectieve tegenmaatregelen, een grote bedreiging vormen voor de toekomstige kwaliteit van leven.

In navolging van deze (inter)nationale afspraken heeft de overheid ambities geformuleerd in de klimaatwet om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen in de strijd tegen klimaatverandering. Het doel is 95% minder CO₂-uitstoot in 2050 ten opzichte van 1990, met een tussendoel van 49% reductie in 2030. Een omvangrijk pakket van maatregelen, vastgelegd in het Klimaatakkoord, moet daaraan bijdragen (Klimaatberaad 2019). Onlangs bereikten de Europese lidstaten overeenstemming over aanscherping van de emissie-reductiedoelen naar 55% reductie in 2030. De energietransitie is een belangrijk onderdeel van het klimaatbeleid. Nu al worden stappen gezet om het tussendoel voor 2030 te halen, op weg naar het realiseren van het doel dat voor 2050 is gesteld. De komende decennia staan in het teken van de overgang naar een klimaatneutrale samenleving. Dit vraagt om grote maatschappelijke veranderingen, waar iedereen in Nederland mee te maken krijgt. Duidelijk is dat het bedrijfsleven een belangrijke rol zal moeten spelen, maar het behalen van de doelen zal niet slagen zonder actieve participatie van burgers. Betrokkenheid van burgers is bijvoorbeeld essentieel waar het gaat om woningverduurzaming. Burgers zullen ook indirect te maken krijgen met deze transitie die van invloed zal zijn op het dagelijks leven: op onze manier van vervoer, werken, consumeren en op de inrichting en kwaliteit van onze woon- en leefomgeving. Het klimaatbeleid raakt de samenleving dus in haar volle omvang.

Kader 1.1 Aanleiding tot de onderzoeksreeks De energietransitie vanuit burgerperspectief

In navolging van de internationale afspraken die zijn gemaakt in het Klimaatakkoord van Parijs in 2015 heeft de Nederlandse regering zich aangesloten bij de ambitie om klimaatverandering tegen te gaan. De doelstelling voor 2030 is 49% reductie van de uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van 1990. In de afgelopen jaren hebben overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties als onderdeel van het Klimaatberaad onderhandeld over de maatregelen die nodig zijn om dit doel te bereiken. Dit resulteerde in een Klimaatakkoord waarin maatregelen en afspraken staan vastgelegd.

Het Klimaatakkoord bevat een breed pakket aan maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van broeikasgassen in Nederland terug te dringen. Er zijn meer dan 600 afspraken gemaakt op het gebied van elektriciteit, industrie, landbouw en landgebruik, mobiliteit en de gebouwde omgeving. Van iedereen wordt verwacht dat zij een steentje bijdragen: overheden, bedrijven én burgers (Klimaatberaad 2019: 4). De voorgestelde maatregelen zullen burgers dan ook niet ongemoeid laten: het gaat niet alleen om veranderingen in de manier waarop bedrijven goederen produceren, maar ook om veranderingen in de manier waarop wij onszelf vervoeren (bv. door een elektrische auto aan te schaffen), consumeren (bv. door minder vlees te eten) en onze huizen verwarmen (bv. door geen gas meer te gebruiken). Daarnaast zullen de maatregelen voor veranderingen zorgen in onze leefomgeving (bv. door de toename van windmolens en zonneparken). Dat het klimaatbeleid raakt aan het leven van alledag (Klimaatberaad 2019: 4) maakt ook dat klimaatverandering, en maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan, steeds vaker onderwerp zijn van het publieke debat. Den Ridder et al. (2019a) concludeerden in de tweede editie van het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (COB) van het SCP uit 2019 dat het klimaatdebat op stoom is geraakt. Zij zien dat er steeds meer mensen zijn die een standpunt innemen over de vraag of Nederland meer actie moet ondernemen om klimaatverandering tegen te gaan. Steeds meer burgers vormen een mening over het klimaatbeleid, wat leidt tot een groeiende groep voor- en tegenstanders. Wat maakt dat burgers voor of tegen (een strengere) klimaatbeleid zijn? Hoe kijken zij aan tegen de veranderingen die het klimaatbeleid voorstelt? Hoe gaan zij met deze veranderingen om? Op welke manier dragen zij zelf bij aan het tegengaan van klimaatverandering? Deze vragen vormen de rode draad in een reeks studies die we in het kader van de verkenning De energietransitie vanuit burgerperspectief uitvoeren. In elk van deze studies belichten wij het burgerperspectief vanuit een andere invalshoek. Wij gaan in op diverse onderdelen van het klimaatbeleid (zoals woningverduurzaming en mobiliteit) en kijken naast de publieke opinie ook naar duurzaam gedrag. Dit onderzoek is de derde publicatie in die reeks en richt zich op klimaatopvattingen.

In deze studie kijken we naar opvattingen over klimaatverandering en klimaatmaatregelen. We gaan daarbij allereerst in op opvattingen over klimaatverandering. Is men overtuigd van het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen? Hoe bezorgd is men over de gevolgen daarvan? Overheerst optimisme of pessimisme over het kunnen tegengaan daarvan? Hoe staat men tegenover de aandacht voor klimaatverandering? Hoe ziet men de rollen en verantwoordelijkheden van verschillende actoren? In welke mate ervaart men zelf verantwoordelijkheid voor het tegengaan van klimaatverandering en in hoeverre is er sprake van bereidheid om de eigen levensstijl hiervoor aan te passen? Vervolgens kijken we naar opvattingen over klimaatbeleid. Daarbij gaan we in op steun voor verschil-

lende typen maatregelen. We besteden aandacht aan zorgen en toekomstverwachtingen (in zowel positieve als negatieve zin) over de gevolgen van klimaatmaatregelen en aan ervaren rechtvaardigheid van de verdeling van de lasten. Tot slot voeren we een drietal exploratieve analyses uit waarmee we klimaatopvattingen in de samenleving vanuit verschillende invalshoeken (drie ‘lenzen’) beschouwen.

Allereerst bekijken we klimaatopvattingen vanuit de lens zorgen (over klimaatverandering en klimaatmaatregelen). De tweede lens die we hanteren is die van onvrede. Tot slot bekijken we klimaatopvattingen vanuit de lens van lasten en lastenverdeling van klimaatmaatregelen. Voor elk van die drie lenzen selecteren we een aantal kenmerkende opvattingen op basis waarvan we (latente) groepen identificeren die overeenkomsten vertonen in hun opvattingen. Dit doen we door middel van een latente-klasse-analyse (LCA) (zie de methodologische bijlage (bijlage A), te vinden op www.scp.nl bij dit rapport, voor meer toelichting). Vervolgens bekijken we op grond van welke sociaal-demografische kenmerken die groepen van elkaar verschillen (zie bijlage C, te vinden op www.scp.nl bij dit rapport).

Ontwikkelingen in de publieke opinie

Sinds de jaren zeventig is er in de wetenschappelijke en politieke arena meer aandacht gekomen voor milieukwaliteit, uitputting van grondstoffen en milieueffecten van de snelle industrialisatie van de jaren zestig. Het rapport van de Club van Rome, dat in 1972 uitkwam, had wereldwijd impact op het milieubewustzijn (Meadows et al. 1972). De laatste jaren neemt de aandacht voor klimaatverandering als mondiaal milieuprobleem sterk toe, internationaal en ook in Nederland. Onder meer het Klimaatakkoord van Parijs, de doorvertaling daarvan in nationaal beleid, de Urgenda-rechtszaak, alarmerende nieuwe inzichten rond de progressie van klimaatverandering van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) en de hitterecords spelen daarin mede een rol (Dewulf et al. 2017; Hoegh-Guldberg et al. 2019; IPCC 2018; KNMI 2019; KNMI 2020; Watts et al. 2018). Internationaal vergelijkend mediaonderzoek laat zien dat klimaatverandering wereldwijd aan aandacht wint en niet langer een thema is dat vooral in de rijkere landen leeft (Barkemeyer et al. 2017). Hitterecords volgen elkaar ook in Nederland steeds sneller op. Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) rapporteert dat de toename van het aantal hitterecords en afname van kouderecords erop duiden dat het klimaat in Nederland opwarmt (KNMI 2018; KNMI 2019). Dat zijn berichten die ook in de landelijke media verschenen (Bremmer 2020; Keulemans en Speksnijder 2018). Het thema klimaat en milieu is de laatste jaren ook meer gaan leven bij het brede publiek. Dit uitte zich onder meer in een hoge opkomst bij klimaatprotesten in Nederland en het buitenland. Onderdeel daarvan waren de schoolstakingsacties voor het klimaat, in navolging van de internationale beweging die in 2018 gestart is op initiatief van de Zweedse klimaatactiviste Greta Thunberg. Deze protesten beperkten zich niet tot acties van scholieren. Tienduizenden mensen van alle leeftijden kwamen tijdens de protesten op de been (Stekelenburg en Gaidyte 2019; Theirlynck 2019). Geen vanzelfsprekendheid, gezien het karakter van de thematiek. Mensen komen in het algemeen eerder in verzet tegen tastbare zaken, in het hier en nu, die hen persoonlijk raken, dan tegen ongrijpbaardere zaken, waarvan minder duidelijk is of en hoe

deze hen persoonlijk zullen raken, zoals in zekere zin het geval is bij klimaatverandering (Van Zoelen 2019).

Hoe breed worden zorgen over klimaat en milieu gedeeld in de samenleving? Op basis van eerder SCP-onderzoek signaleren we dat dit thema sinds 2016/2017 sterk gestegen is in de lijst van grootste problemen van dit moment in Nederland volgens de burgers. In het vierde kwartaal van 2019 staat het thema klimaat en milieu op een tweede plek in het nationaal probleembesef, na samenleven. Er is niet alleen bezorgdheid over klimaat en milieu, maar ook over de gevolgen van maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan (Den Ridder et al. 2019b). Klimaat en milieu scoren ook relatief hoog als agendapunt voor de regering volgens de Nederlanders. Het eerste kwartaal van 2020 staat het op de tweede plek als prioriteit voor de politieke agenda; alleen de gezondheidszorg wordt op dat moment hoger geprioriteerd (Dekker en Den Ridder 2020; Dekker et al. 2020). Hoewel milieu en klimaat in het tweede kwartaal van 2020 samen met andere thema's wat meer op de achtergrond gedrukt worden door actuele zorgen rond de coronacrisis (het thema zorg en gezondheid laat dan een zeer sterke stijging zien), blijven mensen het thema klimaat en milieu belangrijk vinden voor de toekomst (Dekker et al. 2020; Verheijen en Klerkx 2020).

Klimaatmaatregelen

Burgers krijgen te maken met de gevolgen van het klimaatbeleid, waaronder de maatregelen rondom de energietransitie. Ook zullen zij naar verwachting zelf een substantiële bijdrage leveren in het realiseren van de doelen. In het Klimaatakkoord zijn meerdere afspraken opgenomen waar burgers direct mee te maken zullen krijgen. De geleidelijke verduurzaming van de gebouwde omgeving (voor 2050) is op termijn wellicht een van de meest ingrijpende maatregelen voor burgers. Om woningen duurzaam (en aardgasvrij) te kunnen verwarmen zullen in veel woningen ingrijpende renovatiemaatregelen nodig zijn. Met name in oudere, slecht geïsoleerde woningen zijn naar verwachting verregaande isolatiemaatregelen nodig, naast een alternatieve warmtebron. Burgers krijgen op termijn niet alleen te maken met de gevolgen daarvan (bv. verbouwing van hun woning, anders koken, effecten op kwaliteit van de woning), maar ook wordt verwacht dat zij actief participeren en/of (deels) de verantwoordelijkheid op zich zullen nemen voor de aanpassing van hun woning, inclusief benodigde investeringen. Andere maatregelen waar burgers direct mee te maken zullen krijgen betreffen de verduurzaming van mobiliteit, waaronder elektrificatie van het wagenpark en de introductie van de vliegtaks (Rijksoverheid 2017). Het voorgaande maakt duidelijk dat ingrijpende gevolgen van de klimaatmaatregelen voor burgers in de lijn der verwachting liggen. Niet alle maatregelen kunnen dan ook op evenveel steun rekenen van burgers (Scholte et al. 2020; Steenbekkers en Scholte 2019).

Eenzijds biedt de transitie naar een klimaatneutrale samenleving kansen om de kwaliteit van leven van burgers te verbeteren en te voorkomen dat de kwaliteit van leven verslechtert door de gevolgen van klimaatverandering. Anderzijds kleven er maatschappelijke risico's aan de transitie. Zo zal de uitfasering van fossiele brandstoffen bijvoorbeeld van invloed zijn op de werkgelegenheid in de aan fossiele brandstoffen gerelateerde sectoren.

Hoewel een groeiende werkgelegenheid wordt verwacht in ‘groene’ sectoren, kan niet als vanzelfsprekend worden aangenomen dat iedereen die in de ‘grijze sector’ zijn/haar baan verliest een-op-een weer aan de slag zal kunnen in de ‘groene sector’ (Van Dril 2019; Schoenaker en Notten 2018). Daarnaast zijn de betaalbaarheid en lastenverdeling van de transitie terugkerende punten van discussie (Steenbekkers en Scholte 2019; Vergeer en Schep 2018; Vergeer et al. 2019; Van der Walle 2020; Wiebes 2018; Wiebes 2019) en zijn er verschillen tussen burgers in de mate waarin zij mee kunnen en willen doen (Scholte et al. 2020).

Dimensies van klimaatopvattingen

Waar maken mensen zich vooral zorgen over wanneer het gaat over het klimaat? Een meerderheid van de mensen maakt zich (in elk geval in enige mate) zorgen om klimaatverandering zelf. Ook is een meerderheid van mening dat er iets moet gebeuren om klimaatverandering tegen te gaan (Scholte et al. 2020). Tegelijkertijd zijn er grote verschillen tussen groepen mensen. In ieder geval een deel van de mensen benoemt het thema als prioriteit – niet zozeer omdat zij zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering, maar omdat zij zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatmaatregelen, zoals de kosten die hiermee gemoeid zijn (Dekker en Den Ridder 2020; Scholte et al. 2020; Steenbekkers en Scholte 2019).

Vanaf 2019 zien we ook meer verdeeldheid in opvattingen over het thema klimaat. Het aantal Nederlanders dat neutraal staat tegenover dit onderwerp neemt af en de samenhang tussen inzet op klimaatgebied en stemgedrag is toegenomen. Een deel van de mensen vindt de aandacht voor het onderwerp overdreven, bijvoorbeeld omdat ze andere kwesties belangrijker vinden (wat overigens niet per definitie impliceert dat deze respondenten klimaatverandering geheel onbelangrijk vinden). Andere vinden juist dat er te weinig aandacht voor is. Ook spreken mensen twijfels uit over de effectiviteit van voorgestelde maatregelen in relatie tot de kosten voor burgers (Dekker en Den Ridder 2020).

Naast zorgen over de gevolgen van klimaatverandering en over de gevolgen van klimaatmaatregelen, is een eerlijke verdeling van de lasten van de aanpak van klimaatverandering een terugkerend thema. Het gaat dan zowel om de verdeling tussen burgers onderling, als tussen burgers en bedrijven (De Kluizenaar et al. 2020; Steenbekkers en Scholte 2019).

Nederlanders verwachten dat de industrie het grootste verschil kan maken, maar verwachten daar de minste bereidheid van (Den Ridder en Dekker 2019).

In deze studie bestuderen we de opvattingen van burgers in Nederland rond het thema klimaat en klimaatbeleid nader. De studie is breed opgezet, teneinde een breed beeld te kunnen schetsen van klimaatopvattingen in de samenleving. Om het de lezer makkelijker te maken gericht informatie over een deelthema terug te vinden, is ervoor gekozen de informatie te rangschikken naar onderwerp. We beginnen per onderwerp steeds met een korte schets van informatie uit beschikbare literatuur, gevolgd door bevindingen uit onze studie. We eindigen het rapport met de verdiepende analyses, waarbij we klimaatopvattingen bestuderen door de lenzen van zorgen, onvrede en lasten(verdeling).

1.2 Doel van dit onderzoek

Deze studie heeft tot doel meer inzicht te geven in opvattingen van burgers met betrekking tot het bredere thema klimaat en klimaatmaatregelen in Nederland. De volgende onderzoeksvragen staan daarbij centraal:

1 Klimaatverandering

- a Wat zijn de opvattingen van Nederlanders over klimaatverandering?
- b We gaan hierbij in op het standpunt van mensen over klimaatverandering door menselijk handelen. Ook gaan we in op bezorgdheid over de gevolgen van klimaatverandering, op optimisme over het voorkomen van die gevolgen en op ervaren urgentie en belang van actie om klimaatverandering tegen te gaan.
- c Bij wie ligt de verantwoordelijkheid voor het tegengaan van klimaatverandering en in welke mate kunnen en willen die partijen een bijdrage leveren, en in hoeverre doen zij daadwerkelijk al voldoende volgens Nederlandse burgers? We kijken hierbij naar hoe men die rol ziet voor overheid, grote bedrijven, het eigen huishouden en andere huishoudens.
- d Tot slot gaan we in op onvrede rond het thema klimaat. In welke mate maakt men zich boos over aandacht voor klimaat, heeft men het gevoel 'nergens meer van te mogen genieten' en heeft men het gevoel dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen? In welke mate stoort men zich aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu en klimaat, of aan mensen die daar juist helemaal geen rekening mee houden?

2 Klimaatmaatregelen

- a In hoeverre is er steun onder burgers voor verschillende klimaatmaatregelen?
- b In hoeverre maakt men zich zorgen dat klimaatmaatregelen toereikend zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen?
- c In welke mate maken burgers zich zorgen dat klimaatmaatregelen hun leven duurder zullen maken of ervoor zullen zorgen dat zij anders moeten gaan leven?
- d In welke richting verwachten burgers veranderingen in hun eigen financiële situatie en die van anderen, het verschil tussen arm en rijk, de economie, hun woon- en leefomgeving en natuur en milieu als gevolg van de overgang naar duurzame energie (de energietransitie)?
- e In welke mate ervaren burgers (on)rechtvaardigheid met betrekking tot de verdeling van de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering?

3 Dimensies van klimaatopvattingen

- a Kunnen we groepen onderscheiden die op elkaar lijken in klimaatopvattingen met betrekking tot bepaalde thema's? We bekijken klimaatopvattingen in de samenleving daarbij vanuit drie invalshoeken (lenzen): 1) zorgen (klimaatverandering en klimaatbeleid); 2) (sociale) onvrede en 3) lasten en lastenverdeling (ervaren

- (on)rechtvaardigheid, zorgen en verwachtingen over financiële consequenties en (on)gelijkheid).
- b Hoe verschillen deze groepen mensen in hun opvattingen rond het thema klimaat?
 - c Op basis van welke kenmerken verschillen deze groepen mensen die overeenkomsten vertonen in hun type opvattingen?

In hoofdstuk 2 en 3 bekijken we bij de verschillende opvattingen welke hiervan (o.a. zorgen, aspecten van onvrede, optimisme en pessimisme, draagvlak en toekomstverwachtingen) breed gedeeld zijn in de samenleving en waar het gaat om relatief kleine groepen. Zo krijgen we een beter beeld van aandachtspunten in het klimaatdebat in de Nederlandse samenleving. Hoofdstuk 4 geeft meer inzicht in het type zorgen, type onvrede en type opvattingen over lasten en lastenverdeling in verschillende groepen in de samenleving, de omvang van die groepen en op grond van welke kenmerken die groepen van elkaar verschillen. Deze inzichten bieden aandachtspunten en aanknopingspunten voor een inclusief klimaatbeleid.

1.3 Data

Voor deze studie maken we gebruik van data verkregen uit de Verkenning Energie Transitie (VET'19). Deze data is verzameld op basis van een vragenlijst die door het SCP is ontwikkeld en online is uitgezet door CentERdata onder een steekproef van 3480 deelnemers (18 jaar en ouder, één persoon per huishouden) van het LISS-panel. Met een respons van 68,5% vulden uiteindelijk 2384 respondenten de vragenlijst in. De vragenlijst had tot doel het burgerperspectief van de energietransitie in kaart te brengen. De reeks vragen rondom klimaatverandering en klimaatbeleid vormt de basis van deze studie.² Voor een uitgebreidere beschrijving en toelichting van de vragenlijstontwikkeling en dataverzameling en voor een beschrijving van de kenmerken van de studiepopulatie verwijzen wij naar de methodologische verantwoording (bijlage A).

Noten

- 1 Kader 1.1 licht de aanleiding en het doel toe van de verkenning De energietransitie vanuit burgerperspectief. Deze achtergrond wordt daarom ter toelichting opgenomen in de verschillende deelrapporten behorend bij deze verkenning. Dit kader is gebaseerd op het eerder opgenomen kader in het eerste deel van de verkenning (Scholte et al. 2020).
- 2 In juli 2020 is in het LISS-panel een extra onderzoek (<https://www.scp.nl/over-scp/data-en-methoden/onderzoeksbeschrijvingen/maatschappelijke-effecten-van-corona-mec>) uitgevoerd om de maatschappelijke gevolgen van corona in kaart te brengen. In de vragenlijst van dit onderzoek zijn twee duurzaamheidsvragen herhaald, waardoor we voor die indicatoren een update konden presenteren. Het gaat hier om de vragen 'Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?' (gemeten op een schaal van 1 tot 10) en 'Ik vind het niet nodig mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan' (gemeten op een schaal van 1 tot 7). In oktober 2020 is opnieuw een vragenlijst afgenomen in het LISS-panel (De Klerk et al. 2021). Hierin is één duurzaamheidsvraag herhaald: 'Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd

gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?’ (gemeten op een schaal van 1 tot 10). De uitkomsten van juli 2020 en oktober 2020 vermelden we in de tekst. Hierbij geven we duidelijk aan dat het hier om de meer recente metingen gaat, en niet de hoofdmeting uit 2019. De gegevens uit de drie onderzoeken zijn niet zonder meer vergelijkbaar vanwege verschillen in onderzoeksmethodes (o.a. verschil in vragenlijst en antwoordschaal en (panel)samenstelling).

2 Opvattingen over klimaatverandering

In dit hoofdstuk richten we ons op de vraag hoe burgers in Nederland aankijken tegen klimaatverandering en de verwachte gevolgen daarvan, en tegen rollen en verantwoordelijkheden van verschillende actoren. Ook kijken we naar een aantal aspecten van onvrede rond het thema klimaat. We gaan daarbij in op de overtuiging van het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen (§ 2.1), zorgen over de gevolgen van klimaatverandering (§ 2.2), ervaren urgentie van menselijk handelen en optimisme/pessimisme over het afwenden van mogelijke negatieve gevolgen (§ 2.3), in welke mate verschillende actoren verantwoordelijkheid moeten nemen voor het tegengaan van klimaatverandering en in hoeverre zij daaraan kunnen, willen, en al voldoende bijdragen in de ogen van burgers (§ 2.4) en ervaren onvrede rond het thema klimaat (§ 2.5).

2.1 Klimaatverandering

Kernpunten

- Een ruime meerderheid is van mening dat antropogene klimaatverandering plaatsvindt (77%).
 - Het deel van de mensen dat van mening is dat het klimaat niet is veranderd, of dat klimaatverandering niet door de mens komt, is zeer klein. Bij een deel van de mensen heerst vooral onzekerheid, zij geven aan het niet te weten.
 - Meer dan de helft van de mensen heeft het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering (59%).
-

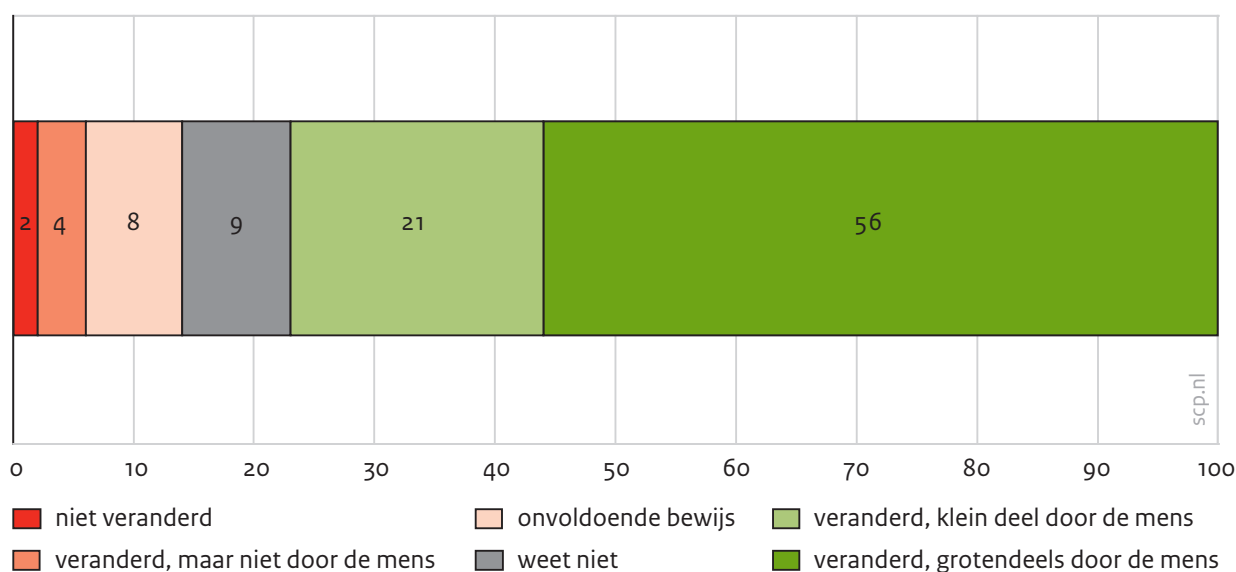
Is het klimaat veranderd de afgelopen 100 jaar? Komt dit door menselijk handelen?

Standpunten over het bestaan van klimaatverandering kunnen ruwweg worden ingedeeld langs drie assen: trend-, attributie- en impactgeloof. Zijn mensen van mening dat het klimaat daadwerkelijk is veranderd sinds de pre-industriële periode (trend)? In welke mate denkt men dat dit veroorzaakt wordt door menselijk (antropogeen) handelen (attributie)? En in hoeverre verwacht men daar negatieve (of positieve) gevolgen van (impact) (Poortinga et al. 2011)? De afgelopen decennia is in verschillende landen onderzoek uitgevoerd naar de publieke opinie over het bestaan van antropogene klimaatverandering (Ballew et al. 2020; Bell 1994; Brulle et al. 2012; Capstick et al. 2015; Dunlap 1998; Hamilton 2016; Leiserowitz et al. 2020; Poortinga et al. 2018, 2019). De verschillende studies bieden de mogelijkheid veranderingen in de tijd te bestuderen. Onderzoek in de Verenigde Staten liet bijvoorbeeld zien dat het geloof in antropogene klimaatverandering is toegenomen tussen 2010 en 2016 (Hamilton 2016). Dit zien we ook in SCP-onderzoek terug. Terwijl in 2010 slechts 43% van de Nederlanders van mening was dat menselijk handelen van invloed is op het klimaat (Den Ridder en Dekker 2010), is dit percentage in 2018 gestegen naar 71% (Dekker et al. 2018).

Om na te gaan waar Nederlanders nu staan in de discussie over klimaatverandering vroegen we respondenten naar hun standpunt over klimaatverandering als gevolg van menselijk handelen (ofwel: beschouwen zij het als een antropogeen verschijnsel?). Deze bevindingen zijn eerder gerapporteerd in Scholte et al. 2020 en laten zien dat de overtuiging dat er klimaatverandering plaatsvindt en dat dit in ieder geval deels het gevolg is van menselijk handelen breed gedeeld wordt (zie figuur 2.1).¹ Ruim driekwart (77%) van de mensen is van mening dat het klimaat de afgelopen 100 jaar is veranderd en dat dit – in ieder geval in enige mate – komt door de mens. Het percentage klimaatveranderingsontkenners is klein (2%), hoewel er ook een substantiële groep is die twijfelt of klimaatverandering plaatsvindt (8%), of van mening is dat dit wel plaatsvindt, maar dat de mens daarin geen rol speelt (4%), of aangeeft het niet te weten (9%). Voorgaande suggereert dat de groep die antropogene klimaatverandering onderschrijft het afgelopen decennium groter is geworden.

Figuur 2.1

Antwoord op de vraag: ‘Wat is uw positie in de discussie over klimaatverandering? Welk van de onderstaande posities komt het dichtst in de buurt van uw eigen mening? In de afgelopen 100 jaar is het klimaat ...’^a (in procenten, gewogen)

a Antwoordcategorieën: 1. ... niet veranderd; 2. ... misschien veranderd, maar daarvoor is nog onvoldoende bewijs; 3. ... veranderd, maar dat komt niet door de mens; 4. ... veranderd en dat komt voor een klein deel door de mens; 5. ... veranderd en dat komt grotendeels door de mens; 99. Weet niet.

Bron: VET'19; Scholte et al. (2020)

Mensen die niet geloven in antropogene klimaatverandering of zich geen zorgen maken over de gevolgen daarvan, zullen naar verwachting ook minder geneigd zijn klimaatbeleid te steunen of zelf een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering. Bevindingen uit eerder onderzoek lijken dit inderdaad te bevestigen (Akter en Bennet 2011; Gifford 2011; Hoevenagel et al. 1996; Hornsey et al. 2016; Semenza et al. 2008). De hiervoor gepresenteerde bevindingen laten zien dat het aandeel mensen dat niet overtuigd is van

het bestaan van klimaatverandering zeer klein is. Tegelijkertijd vertalen de overtuiging dat klimaatverandering plaatsvindt en het hebben van zorgen daarover zich niet automatisch in steun voor specifieke klimaatmaatregelen of in klimaatvriendelijk gedrag, zoals we eerder al bespraken in Scholte et al. (2020). Vooral wanneer die maatregel of dat gedrag veel van mensen vraagt (Thaller et al. 2020), zoals ook de *low cost hypothesis* stelt (Diekmann en Preisendörfer 2003). In hoofdstuk 3 gaan we dieper in op steun voor klimaatmaatregelen.

Ervaren klimaatverandering: weersverandering

Heeft men het gevoel dat het weer merkbaar is veranderd door klimaatverandering? De ongebruikelijke hittegolven en lange perioden van droogte gedurende de lente en zomer van 2018 in Europa wakkerden de discussie aan over klimaatverandering als mogelijke oorzaak hiervan. Het KNMI rapporteerde dat de kans op extreme hittegolven en droogte in Nederland sterk toeneemt door klimaatverandering (KNMI 2018; KNMI 2019; KNMI 2020). De opvallende reeks aan temperatuurrecords in Nederland van het afgelopen decennium, heeft de laatste jaren steeds meer aandacht heeft gekregen, ook in de media (Bremmer 2020; Keulemans en Speksnijder 2018). Mogelijk speelden deze factoren mede een rol in de toename van het publieke bewustzijn van klimaatverandering gedurende het afgelopen decennium.

Het persoonlijk meemaken van extreme weersomstandigheden is een van de factoren die in eerder onderzoek in verband gebracht zijn met betrokkenheid bij het thema klimaatverandering (Bergquist et al. 2019; Booth et al. 2020; Demski et al. 2017; Frondel et al. 2017; Howe et al. 2012; Lang en Ryder 2016; Lujala et al. 2015; Osberghaus en Demski 2019)² en steun voor klimaatbeleid (Zanocco et al. 2019). Directe lokale ervaringen sluiten wellicht beter aan bij onze belevingswereld dan berichten over dit onderwerp van klimaatwetenschappers. Hoe sterk die relatie is, is echter nog onderwerp van wetenschappelijke discussie. Een recente overzichtsstudie waarin 73 studies zijn bekeken concludeerde bijvoorbeeld dat, hoewel er aanwijzingen zijn voor een relatie tussen hoge temperaturen en extreme weersomstandigheden en klimaatopvattingen, de beschikbare studies nog een gemengd beeld laten zien (Howe et al. 2019).

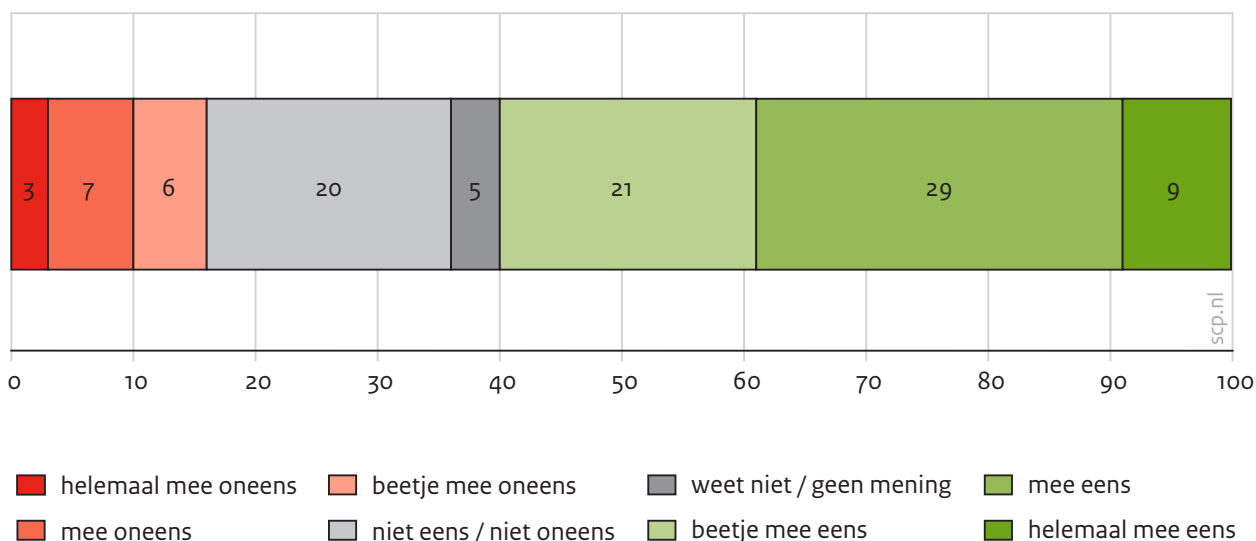
Met de geobserveerde en verwachte toename in extreme weersomstandigheden is de aandacht voor de gevolgen daarvan de laatste jaren toegenomen en lijkt ook het bewustzijn van de kosten daarvan te zijn gegroeid. De nadruk in het publieke debat lag de afgelopen jaren nog vooral op de kosten van klimaatmaatregelen. Tegelijkertijd worden de verwachte kosten van de gevolgen van klimaatverandering zelf de laatste jaren steeds vaker naar voren gebracht als punt van aandacht en zorg, niet alleen vanuit wetenschappelijke hoek, maar ook vanuit de financiële sector. Diverse onderzoeksgroepen luidden de noodklok met hun prognose dat de kosten van gevolgen van klimaatverandering vele malen hoger zullen uitpakken dan de kosten van tijdig ingrijpen met effectieve klimaatmitigatiemaatregelen (Glanemann et al. 2020; Hoegh-Guldberg et al. 2019; Wei et al. 2020). Een signaal dat overigens al eerder uit de wetenschappelijke wereld kwam (Stern 2007) en aandacht kreeg in de media (Bijlo 2019; NOS 2020; Schuttenhelm 2019a, 2019b). Het gaat daarbij zowel om de kosten voor aanpassing aan klimaatverandering (bv. versterken van dijken, ruimtelijke

aanpassingen om pieken van wateroverlast op te vangen, of de vergroening van steden om zomerse hitte in de stad te reduceren), als om kosten van geleden schade als gevolg van klimaatverandering, waaronder extreme weersomstandigheden (bv. stormschade, waterschade, schade aan gewassen door bv. hitte en droogte). Niet voor niets hebben de verwachte economische gevolgen van klimaatverandering ook de financiële sector opgeschrikt (Platform voor Duurzame Financiering 2018, 2020).

Om na te gaan in hoeverre veranderende weersomstandigheden ervaren worden in de samenleving, legden we respondenten de volgende stelling voor: ‘Ik heb het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering.’ Een aanzienlijk deel van de mensen is het – in enige mate – eens met die stelling (59%), 38% is het daar (helemaal) mee eens. 16% is het daar (in enige mate) mee oneens, 20% neemt een neutrale positie in en 5% geeft aan het niet te weten (zie figuur 2.2). Deze bevindingen duiden erop dat het thema klimaatgerelateerde weersverandering breed leeft in de Nederlandse samenleving.

Figuur 2.2

Reacties op de stelling: ‘Ik heb het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering’ (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

2.2 Bezorgdheid over klimaatverandering

Kernpunten

- Een meerderheid van de mensen is in enige mate bezorgd over klimaatverandering (76%); een klein deel van de mensen is daar erg of uiterst bezorgd over (27%).
- Men maakt zich veel minder zorgen over de gevolgen voor het eigen leven ('hier en nu'), dan over natuur en milieu en het leven van toekomstige generaties ('later') en van alle mensen wereldwijd ('elders').

- Minder dan de helft van de mensen is optimistisch dat vooruitgang in wetenschap en techniek de klimaatproblemen tijdig zullen oplossen.
 - De meningen zijn sterk verdeeld over de vraag of ernstige gevolgen van klimaatverandering nog kunnen worden voorkomen.
-

Hoe bezorgd zijn Nederlanders over klimaatverandering en over de impact daarvan? Over welke verwachte gevolgen maakt men zich vooral zorgen? Op die vragen gaan we in deze paragraaf in.

Bezorgdheid over klimaatverandering en de gevolgen daarvan

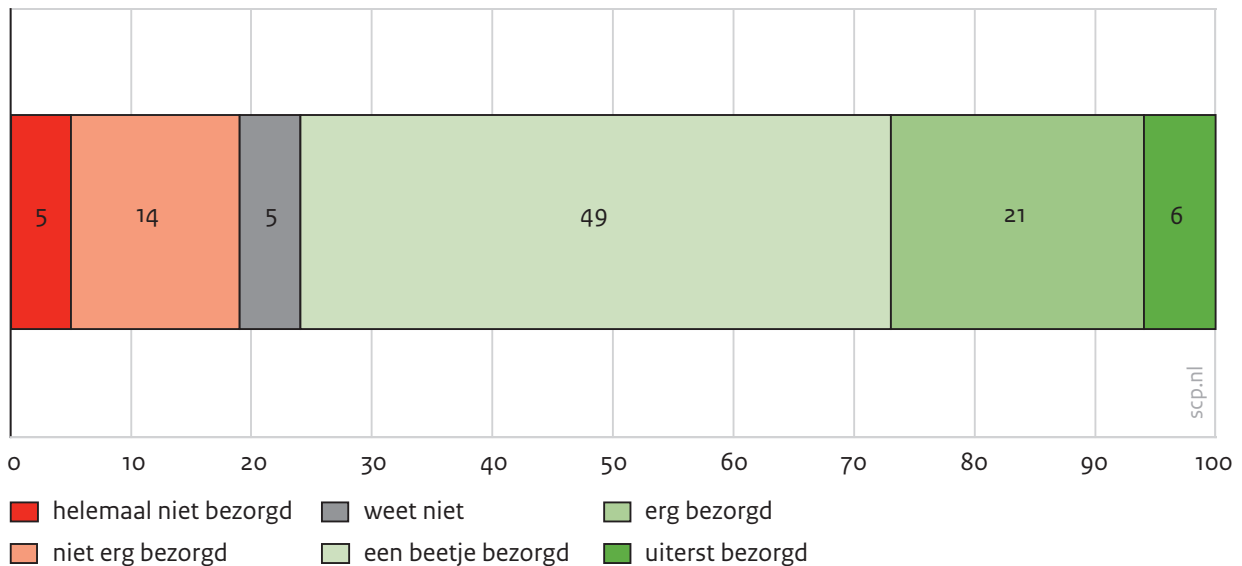
De mate waarin mensen gevolgen verwachten van klimaatverandering staat in principe los van de overtuiging dat klimaatverandering (al dan niet door menselijk handelen) plaatsvindt. Zo zijn er niet alleen mensen bij wie bezorgdheid overheerst over negatieve gevolgen (bv. extreme weersomstandigheden, hitte, droogte, storm- en waterschade, zeespiegelstijging, verhoogd overstromingsrisico en verlies van biodiversiteit), maar ook mensen die vooral positieve effecten verwachten (bv. warmere zomers, minder koude winters, lagere stookkosten en een langer groeiseizoen voor gewassen) (Taylor et al. 2014). Ook zijn er mensen die van mening zijn dat er weliswaar klimaatverandering plaatsvindt, maar daar weinig gevolgen van verwachten. Verschillende veronderstellingen kunnen daarin meewegen, bijvoorbeeld de aanname dat ontwikkelingen in wetenschap en techniek de problemen rond klimaat- en energievoorziening of de gevolgen daarvan tijdig zullen voorkomen of oplossen, ook wel *technology optimism* genoemd (Barry 2012; Gardezi en Arbuckle 2018; Gonella et al. 2019). Een andere veronderstelling is dat een tijdig en natuurlijk herstel van de natuurlijke balans zal optreden. Hoewel wetenschappers deze veronderstelling van een *balance of nature* al in de twintigste eeuw ter discussie stelden en constateerden dat eerder sprake lijkt te zijn van een aan constante verstoringen onderhevige, dynamische, vaak chaotische natuur leeft deze gedachte nog voort in grote delen van het bredere publiek (Simberloff 2014; Zimmerman en Cuddington 2007). Een andere reden die wel wordt genoemd voor een lagere bezorgdheid is de ervaren *psychological distance*, de mate waarin men verwacht dat de gevolgen van klimaatverandering vooral verre landen, de toekomst en/of andere sociale groepen zullen treffen (Spence et al. 2012; Taylor et al. 2014). Dit laatste kan bijvoorbeeld voortkomen uit de gedachte dat men zelf niet tot een risicogroep behoort (Spence et al. 2012; Taylor et al. 2014), of uit een zekere mate van *optimism bias*, het fenomeen dat mensen er in het algemeen toe neigen hun eigen kans op negatieve effecten lager in te schatten dan die van andere (Weinstein 1987).

De overtuiging dat klimaatverandering door menselijk handelen plaatsvindt, impliceert dus zeker niet automatisch dat men zich ook bezorgd maakt om mogelijke gevolgen daarvan. Om de mate van bezorgdheid over gevolgen van klimaatverandering te meten, legden we respondenten allereerst de algemene vraag: ‘Hoe bezorgd bent u over klimaatverandering?’ voor. De beantwoording van die vraag presenteerden we in het eerste deelrapport van deze studie (Scholte et al. 2020). Dit laat zien dat veel mensen in Nederland in enige mate bezorgd zijn over klimaatverandering (zie figuur 2.3; Scholte et al. 2020). 76% van de

mensen geeft aan op zijn minst een beetje bezorgd te zijn, hoewel slechts een deel daar erg of uiterst bezorgd over is (erg of uiterst bezorgd: 27%; een beetje bezorgd: 49%). Kortom, hoewel bezorgdheid over gevolgen van klimaatverandering breed gedeeld is, is slechts een minderheid hier erg tot uiterst bezorgd over. Daaruit spreekt wellicht geen enorm gevoel van urgentie.

Figuur 2.3

Antwoord op de vraag: ‘Hoe bezorgd bent u over klimaatverandering?’ (in procenten, gewogen)

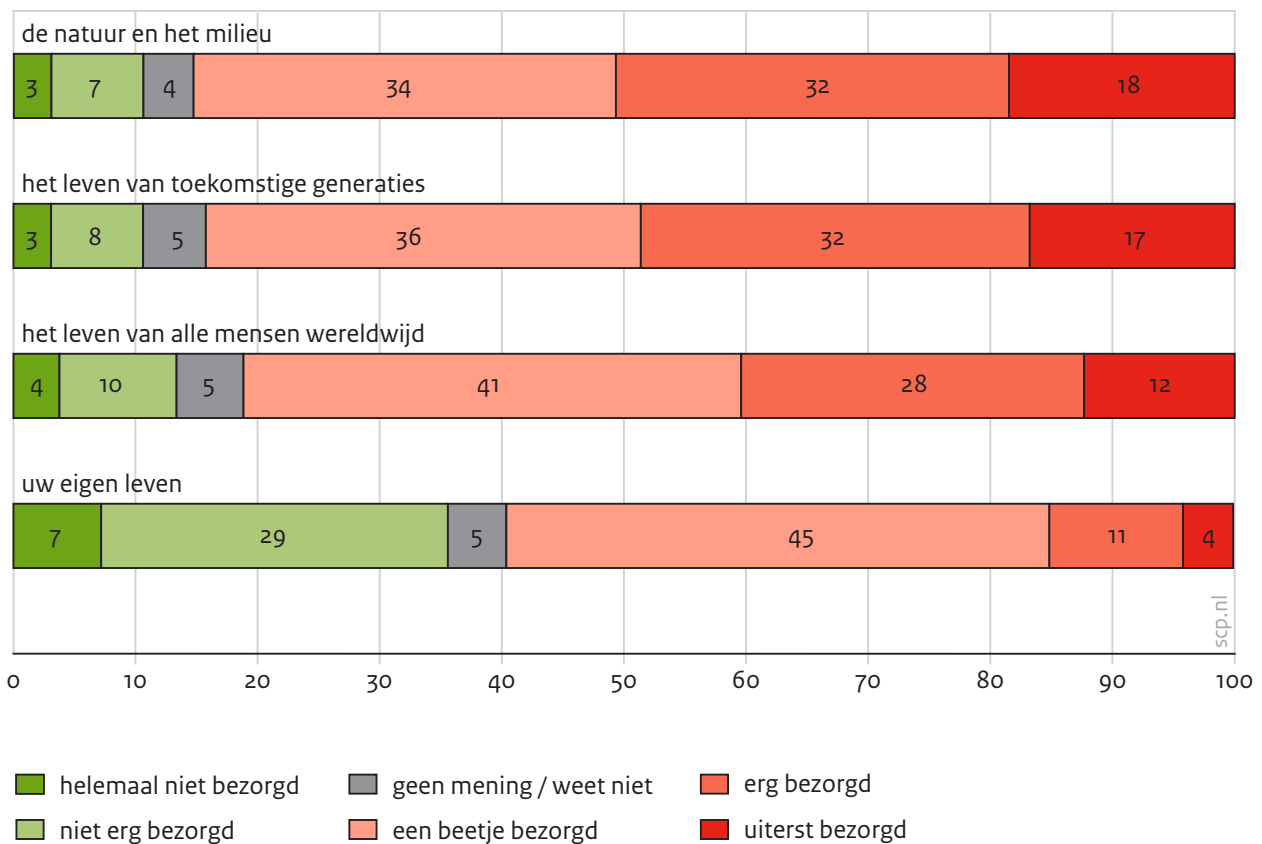

Bron: VET'19 (Scholte et al. 2020)

Waarover gaan de grootste zorgen? Om daar een beter beeld van te krijgen vroegen we respondenten vervolgens ook naar hun bezorgdheid over gevolgen voor respectievelijk natuur en milieu, het leven van toekomstige generaties, het leven van mensen wereldwijd en het eigen leven (figuur 2.4). De beantwoording van die vragen laat zien dat bezorgdheid over gevolgen voor natuur en milieu (85%) en het leven van toekomstige generaties (84%) eruit springen. Respectievelijk 51% en 49% is daar bovendien erg of uiterst bezorgd over. Daarna volgen zorgen over het leven van mensen wereldwijd (81%), waarbij 40% van de mensen aangeeft erg of uiterst bezorgd te zijn. Over gevolgen voor het eigen leven maakt men zich beduidend minder zorgen. Weliswaar maakt evengoed een meerderheid van 60% van de mensen zich hierover in ieder geval een beetje bezorgd, maar slechts 15% maakt zich daar erg of uiterst bezorgd over. Kortom, deze bevindingen wijzen erop dat bezorgdheid over klimaatverandering niet zozeer betrekking heeft op het eigen leven, maar vooral op natuur en milieu en de toekomst.

Figuur 2.4

Antwoorden op de vraag: 'Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor ...?'^a
(in procenten, gewogen)

- a Antwoord op de vragen:
 Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft.....
 ...voor de natuur en het milieu?
 ...voor het leven van toekomstige generaties?
 ...voor het leven van alle mensen wereldwijd?
 ...voor uw eigen leven?

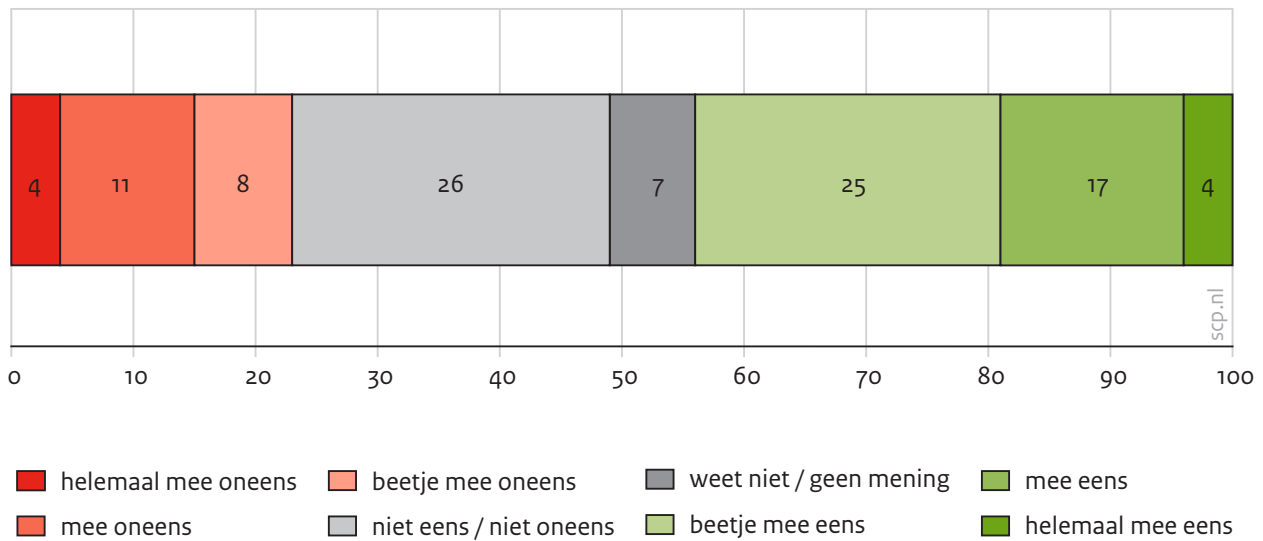
Bron: VET'19

Optimisme over technologische ontwikkelingen

Om een indruk te krijgen in hoeverre *technology optimism* leeft als een van de factoren die mogelijk een rol speelt in (verminderde) mate van bezorgdheid, vroegen we respondenten in hoeverre zij verwachten dat vooruitgang in wetenschap en techniek de problemen rond klimaatverandering zal oplossen. Iets minder dan de helft van de mensen (45%) is daar optimistisch over (zie figuur 2.5). De groep mensen die daarover neutraal of onzeker is, is groter dan de groep mensen die daarover relatief pessimistisch is (respectievelijk 32% en 23%). Over het nog kunnen voorkomen van ernstige gevolgen van klimaatverandering en over de rol van wetenschap en techniek daarin zijn de meningen dus verdeeld. De groep die daar optimistisch over is, is wel groter dan de groep die daar pessimistisch over is.

Figuur 2.5

Antwoord op de stelling: 'Vooruitgang in wetenschap en techniek zal de problemen rond klimaatverandering oplossen' (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

Optimisme kan worden gezien als positief, beschouwd vanuit het perspectief van gemoedsrust en daarmee welbevinden. Er is echter mogelijk een keerzijde, wanneer optimisme over technologische ontwikkelingen een reden wordt om niet in actie te komen, of bewust wordt ingezet door tegenstanders van klimaatbeleid op grond van misleidende of empirisch onvoldoende onderbouwde claims. In een recent artikel onderscheiden Lamb en collega's (2020) vier groepen *climate delay discourses*; argumenten waarmee tegenstanders van klimaatbeleid trachten actief ingrijpen te vertragen. Eén daarvan is het elders leggen van de verantwoordelijkheid ('Is het wel onze verantwoordelijkheid om actie te nemen?'). Een tweede is het bewust aansturen op niet-transformatieve oplossingen ('Zijn transformatieve veranderingen wel nodig?'). Een derde is het bewust benadrukken van de nadelen van klimaatbeleid ('Is het wel wenselijk om klimaatverandering tegen te gaan, gezien de kosten?'), en de laatste kenmerkt zich door overgave (*surrender*) aan het klimaat ('Is het niet al lang te laat om het tij te keren?'). *Technological optimism* scharen zij onder die tweede groep argumenten. Een voorbeeld daarvan is het argument dat het niet nodig zou zijn om ons mobiliteitsgedrag met betrekking tot vliegereizen aan te passen om uitstoot tegen te gaan, omdat in de nabije toekomst emissieloze vliegtuigen op de markt zullen komen. Dergelijke argumentatie kan aansturen op inactiviteit, terwijl het behalen van reductiedoelen in de luchtvaart wellicht eerder een meersporenaanpak vraagt, waarbij zowel aandacht is voor het beperken van het aantal vervuilende kilometers, als voor het stimuleren van innovatie en ontwikkeling en van implementatie van schone technologie. Een ander voorbeeld is de redenering dat energiebesparing onnodig zou zijn, omdat er in de toekomst meer dan voldoende duurzame energie zal zijn. Dit terwijl zowel energiebesparing als vergroting van het aandeel duurzame energie van belang zijn voor het verlagen van het huidige gebruik van fossiele brandstoffen en de vermindering van broeikasgasemissies. Overigens hoeven

optimisme over technologische vooruitgang en het ervaren van het belang van emissiereductie, energietransitie of energiebesparing elkaar niet uit te sluiten.

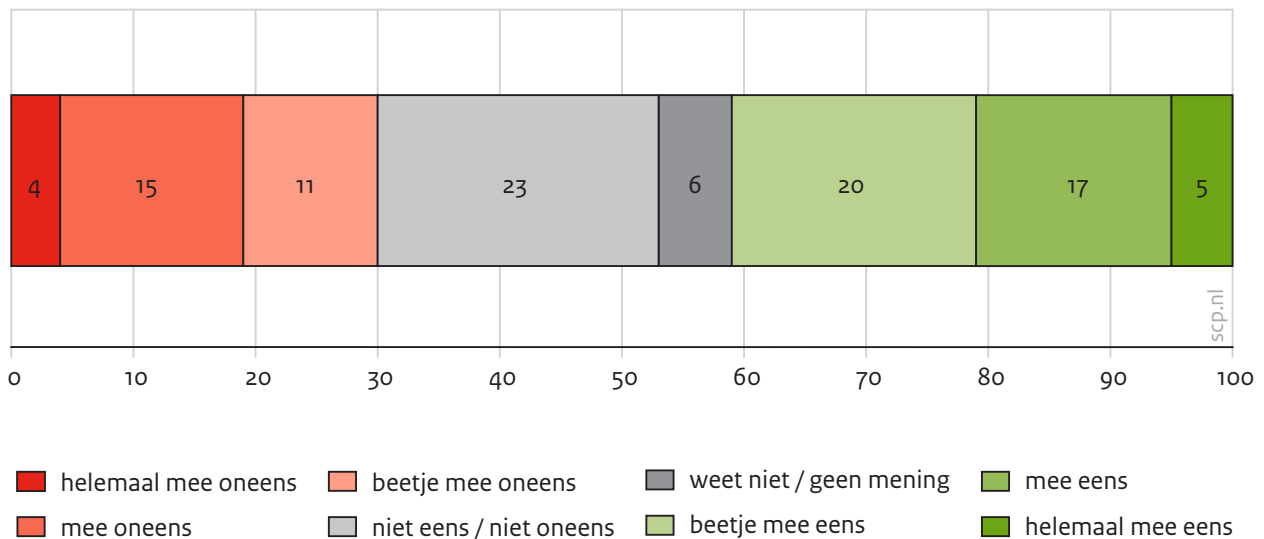
Kunnen de gevolgen van klimaatverandering nog worden voorkomen?

Niet alleen optimisme, maar ook pessimisme over de oplosbaarheid van klimaatproblemen kan actief ingrijpen in de weg staan, vanuit de redenering dat het geen enkele zin zou hebben om te proberen klimaatverandering tegen te gaan, omdat het toch al te laat is om het tij te keren. Deze redenering kan het bouwen aan klimaatbetrokkenheid en gedachtewisseling over mogelijke oplossingen in de weg staan (Lamb et al. 2020). Overigens past hierbij de nuancering dat het gevoel dat het te laat is om klimaatverandering tegen te gaan niet per definitie hoeft te leiden tot het opgeven van pogingen hier iets tegen te doen.

Om na te gaan in hoeverre het gevoel dat het al te laat is in de samenleving leeft, is respondenten de volgende stelling voorgelegd: 'Ernstige gevolgen van klimaatverandering kunnen niet meer worden voorkomen'. De groep die het daar in enige mate mee eens is (42%), is groter dan de groep die het daar in enige mate mee oneens is (29%). 29% neemt ofwel een neutrale positie (23%) in, of geeft aan het niet te weten (6%) (zie figuur 2.6). De groep pessimisten lijkt hier dus groter dan de groep optimisten.

Figuur 2.6

Antwoord op de stelling: 'Ernstige gevolgen van klimaatverandering kunnen niet meer worden voorkomen' (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

Kernpunten

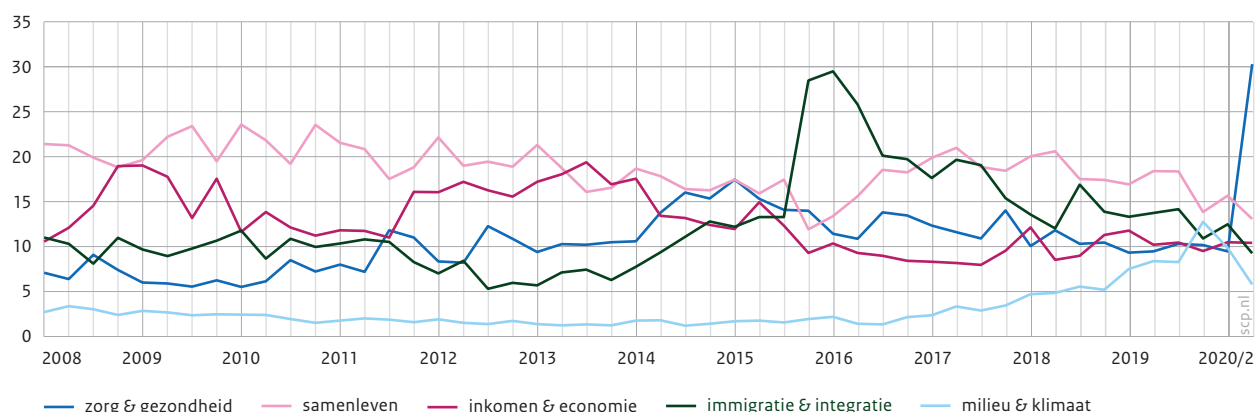
- Er lijkt sprake te zijn van een breed gedragen urgentiegevoel voor (mondiale) actie: een meerderheid (65%) is het in enige mate eens met de stelling dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen, omdat het anders te laat is.
 - De helft van de Nederlanders vindt dat er te weinig aan klimaatverandering wordt gedaan door de huidige generatie (49%).
 - Tegelijkertijd zien we dat de groep die vindt dat er te veel aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering (42%) groter is dan de groep die vindt dat daar te weinig aandacht voor is (30%).
 - De meeste mensen zien het belang van energiebesparing, energietransitie en anders leven om klimaatverandering tegen te gaan (77%, 76% en 70%).
-

Ervaren urgentie en belang tegengaan klimaatverandering

Hoewel zorgen over de gevolgen van klimaatverandering breed gedeeld zijn in de samenleving, laten we in deze studie zien dat die zorgen vooral betrekking hebben op 'later', 'natuur en milieu' en 'elders', en in veel mindere mate op het eigen leven (§ 2.2). Mogelijk duidt dit op een zekere mate van psychologische afstand tot dit thema, bijvoorbeeld door de verwachting dat ernstige gevolgen hier in Nederland nog niet op de korte termijn gaan spelen. Ook zien we dat optimisme over technologische oplossingen in substantiële groepen overheerst, of juist pessimisme (het gevoel dat ernstige gevolgen niet meer voorkomen kunnen worden). Mogelijk leidt psychologische afstand, al dan niet in combinatie met optimisme over technische oplossingen, tot een lager urgentiegevoel, of leidt het, al dan niet in combinatie met pessimisme over de oplosbaarheid van het probleem, tot een gevoel van machteloosheid of een zekere gelatenheid, en daarmee mogelijk tot het aannemen van een passievere houding. Eerder SCP-onderzoek laat zien dat, als we mensen vragen naar de toekomst, men klimaat en milieu vaker noemt dan wanneer we vragen naar het hier en nu. We zien dan ook dat, hoewel de actuele zorgen rond de coronacrisis het thema (samen met andere thema's) momenteel wat meer naar de achtergrond drukken, Nederlanders klimaat en milieu belangrijk blijven vinden voor de toekomst (Dekker et al. 2020). De huidige studie laat in lijn hiermee zien dat zorgen over gevolgen van klimaatverandering vooral betrekking hebben op de toekomst (§ 2.2).

Figuur 2.7

Ontwikkelingen in het nationale probleembesef, de vijf grootste categorieën onderwerpen van 2020/2, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procenten)

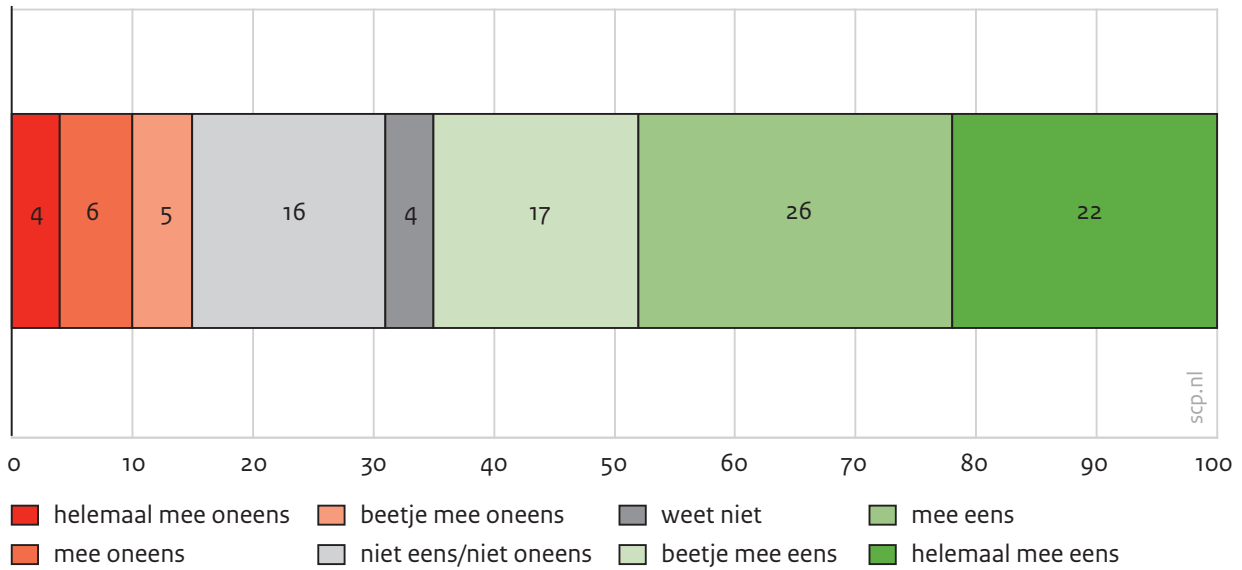

Bron: COB 2020/2 (Dekker et al. 2020)

Hoewel eerder scp-onderzoek laat zien dat er enige consensus is over het belang van een mondiale aanpak voor klimaatverandering, is er meer verdeeldheid over de zin van nationale inzet. Veel mensen wijzen op de beperkte rol die Nederland kan spelen in het tegengaan van klimaatverandering. Vanwege het mondiale karakter van deze kwestie vragen sommige mensen zich af wat de zin is van het nemen van (pijnlijke) maatregelen in Nederland. Andere vinden dat we juist meer moeten doen (Dekker en Den Ridder 2020; Steenbekkers en Scholte 2019). Dit zou kunnen worden gezien als een dilemma van collectieve actie op het niveau van landen, waarbij landen die klimaatmaatregelen treffen de kosten dragen, terwijl andere landen hiervan (mede) de vruchten plukken, ook wanneer zij zelf geen (pijnlijke) maatregelen treffen – *free riding* (Creutzig 2019). Daarbij past overigens de nuancering dat de negatieve gevolgen van klimaatverandering onevenredig verdeeld zijn, waardoor deze ook landen treffen die relatief weinig hebben bijgedragen aan het ontstaan van het probleem. Eerder onderzoek onder Australische respondenten laat zien dat de steun voor maatregelen groter is bij mondiale overeenkomst over emissiereductie: steun voor (nationale) maatregelen onder respondenten is groter wanneer de meest vervuilende landen ook een vergelijkbaar emissiereductiepad zouden volgen (Akter en Bennett 2011). Dit zien we ook in deze studie terug, zoals we rapporteerden in het eerste deel van deze verkenning (Scholte et al. 2020). Om een beeld te krijgen van de ervaren urgentie voor een (mondiale) aanpak van klimaatverandering legden we respondenten de volgende stelling voor: ‘De mensheid moet zo snel mogelijk in actie komen om klimaatverandering tegen te gaan, anders is het te laat.’ We zien in lijn met eerder onderzoek dat er enige consensus lijkt te zijn over de urgentie van mondiale actie (de mensheid is aan zet). Een meerderheid van de mensen (66%) is het in enige mate eens met die stelling (bijna de helft (48%) is het daar (helemaal) mee eens). Slechts 14% is het daar in enige mate mee oneens (slechts 9% is het daar (helemaal) mee oneens) (zie figuur 2.8) (Scholte et al. 2020). De ervaren urgentie van de (mondiale) aanpak van klimaatverandering is dus redelijk breed gedeeld.

Figuur 2.8

Antwoord op de stelling: 'De mensheid moet zo snel mogelijk in actie komen anders is het te laat'
(in procenten, gewogen)

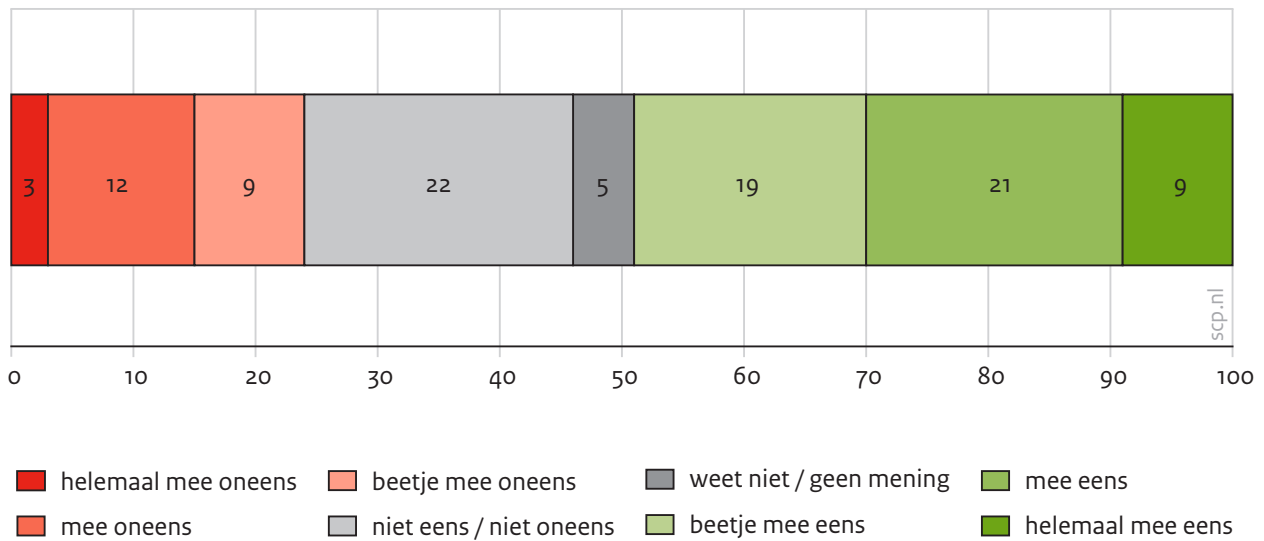

Bron: VET'19; Scholte et al. 2020

We zagen al eerder dat die zorgen over de gevolgen van klimaatverandering in het algemeen meer betrekking hebben op de toekomst dan op het hier en nu (¶ 2.2). Om het gevoel te meten dat er te weinig aandacht is voor dit thema met het oog op toekomstige generaties, legden we respondenten de volgende stelling voor: 'Ik heb het gevoel dat de huidige generaties te weinig doen aan het tegengaan van klimaatverandering, waardoor toekomstige generaties in de problemen zullen komen'. Naar schatting is ongeveer de helft (49%) van de mensen het in enige mate eens met die stelling (24% is het daar niet mee eens) (figuur 2.9).

Figuur 2.9

Antwoord op de stelling 'Ik heb het gevoel dat de huidige generaties te weinig doen aan het tegengaan van klimaatverandering, waardoor toekomstige generaties in de problemen zullen komen' (in procenten, gewogen)

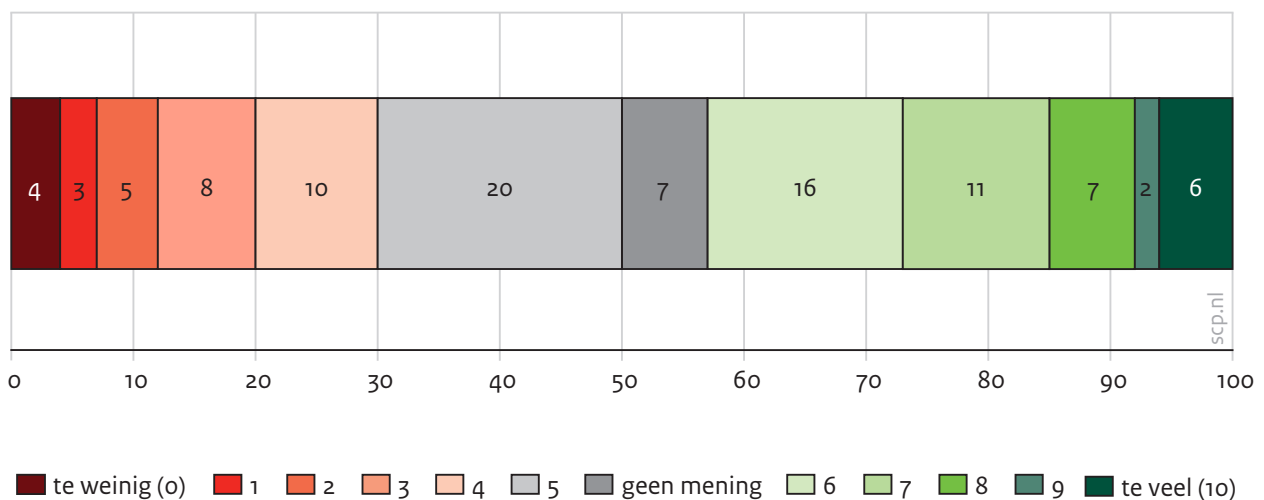

Bron: VET'19

We hebben respondenten ook de vraag gesteld 'Vindt u dat er te veel of te weinig aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering?' (zie figuur 2.10). Hierover zijn de meningen meer verdeeld.

Figuur 2.10

Antwoord op de vraag 'Vindt u dat er te veel of te weinig aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering?' (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

De groep die aangeeft van mening te zijn dat er te veel aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering is groter (42%) dan de groep mensen die van mening is dat hiervoor te weinig aandacht is (30%). Dit roept de vraag op of de mensen die vinden dat er *te veel* aandacht voor klimaatverandering is, ook vinden dat er geen maatregelen getroffen zouden moeten worden, dat ze het probleem niet urgent vinden, of de verantwoordelijkheid voor het oplossen van het probleem elders leggen. Om daar een duidelijker beeld van te krijgen, hebben we een uitsplitsing gemaakt in drie deelgroepen: een groep die van mening is dat er *te weinig* aandacht voor het tegengaan van klimaatverandering is (antwoordscore ≤ 4), een groep die daar neutraal in staat (antwoordscore 5) en een groep die vindt dat er *te veel* aandacht is voor klimaatverandering (antwoordscore ≥ 6). We hebben vervolgens bekeken hoe deze groepen verschillen in hun opvattingen over belang, urgentie en verantwoordelijkheid (zie bijlage B).

In de groep die vindt dat er te weinig aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering, vindt een ruime meerderheid anders leven, energiebesparing en de overgang naar groene energie (in enige mate) belangrijk (ruim negen op de tien). Maar ook in de groep die vindt dat er te veel aandacht is voor klimaatverandering deelt ongeveer twee derde die mening. Slechts een klein deel van die groep vindt dit niet belangrijk (minder dan één op de vijf). Een vergelijkbaar beeld zien we bij de ervaren urgentie, al is het verschil tussen de groepen op dit punt groter: in de eerste groep (te weinig aandacht) vindt opnieuw een zeer ruime meerderheid dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen (ruim negen op de tien), terwijl in de derde groep (te veel aandacht) ongeveer de helft die mening deelt en ruim een kwart van die groep zegt die urgentie niet te ervaren. Tot slot is er ook een relatief groot verschil in de mate waarin de drie groepen de verantwoordelijkheid bij het eigen huishouden leggen. In alle drie de groepen vindt een ruime meerderheid dat bedrijven verantwoordelijkheid moeten nemen (ruim driekwart tot ruim negen op de tien). Echter, waar het gaat om de mate waarin het eigen huishouden verantwoordelijkheid zou moeten nemen, loopt dit uiteen van ongeveer vier op de tien tot ruim driekwart. Zie bijlage B voor het volledige overzicht van groepsverschillen. Kortom, de groep die vindt dat er te veel aandacht is voor klimaatverandering ervaart met name wat minder belang en urgentie en legt een kleinere mate van verantwoordelijkheid voor de oplossing van dat probleem bij zichzelf. Dat betekent echter niet dat deze groep het belang van anders leven, energiebesparing en de energietransitie niet onderschrijft.

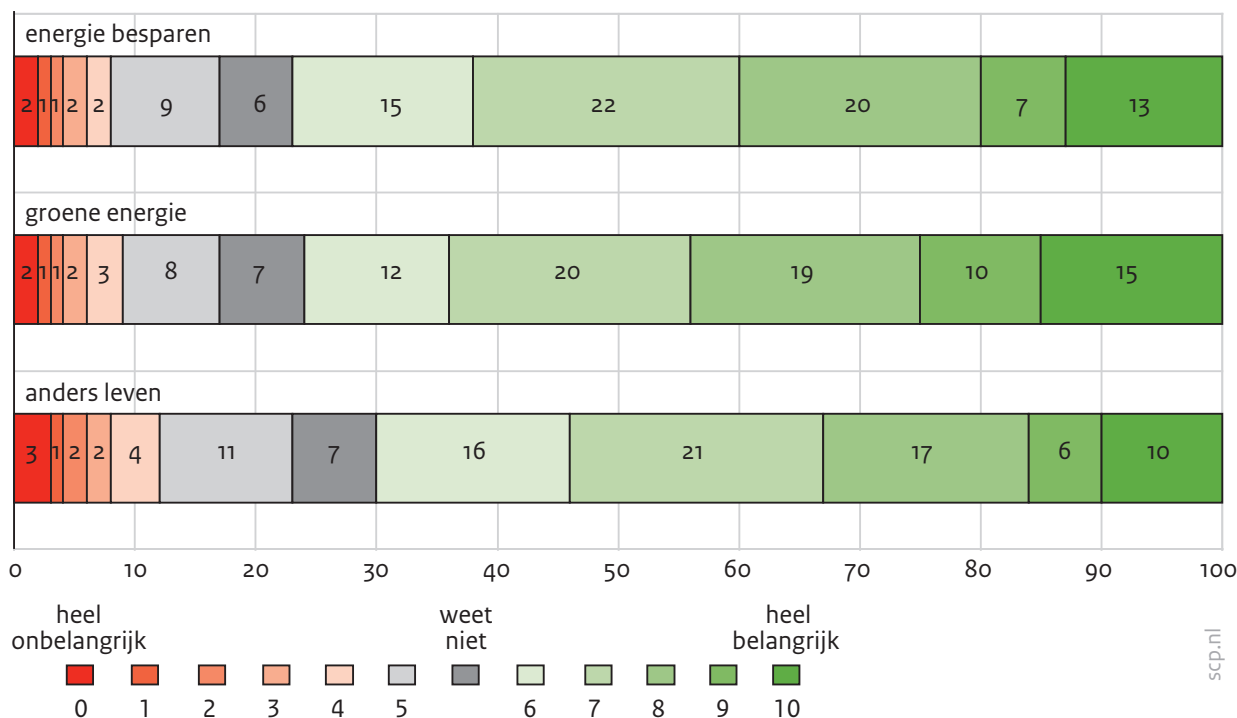
Ervaren belang gedragsverandering en energietransitie

Hoe ziet men het belang van energiebesparing, energietransitie en anders leven om klimaatverandering tegen te gaan? We vroegen de respondenten hiernaar om daar een beeld van te krijgen. De bevindingen rapporteerden we in het eerste deel van deze verkenning (Scholte et al. 2020). Daar lieten we zien dat het belang van collectieve actie rond klimaatverandering en energietransitie breed gedeeld is. De meerderheid van de mensen vindt het – in algemene zin – in enige mate belangrijk dat er anders geleefd gaat worden (70%), dat er een omschakeling plaatsvindt van fossiele brandstoffen naar groene energie (76%) en

dat er zuinig wordt omgegaan met energie (77%) om klimaatverandering tegen te gaan (figuur 2.11) (Scholte et al. 2020).

Figuur 2.11

Belang dat mensen hechten aan anders leven, de omschakeling naar groene energie en energiebesparing om klimaatverandering tegen te gaan^a (in procenten, gewogen)

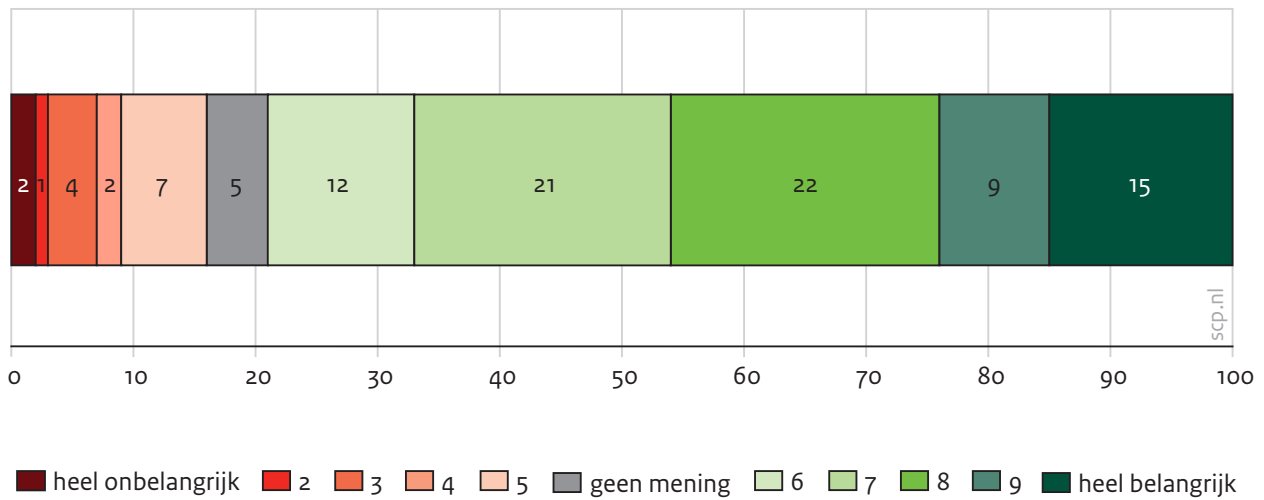
a Op basis van de vragen ‘Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?’, ‘Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er een omschakeling plaatsvindt van kolen, olie en gas naar groene energie (zoals zon- en windenergie) om klimaatverandering tegen te gaan?’ en ‘Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er zuinig wordt omgegaan met energie om klimaatverandering tegen te gaan?’ Van 0, heel onbelangrijk, naar 10, heel belangrijk.

Bron: VET’19; Scholte et al. (2020)

Voorgaande bevindingen dateren van enkele maanden voor het begin van de coronapandemie. Om een eerste indruk te krijgen van de invloed van de coronacrisis op het ervaren belang van levensstijlaanpassing om klimaatverandering tegen te gaan, is zowel in juli 2020 als in oktober 2020 de vraag ‘Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?’ opnieuw voorgelegd aan respondenten uit het LISS-panel. Hoewel deze bevindingen niet een-op-een vergelijkbaar zijn met de eerdere meting vanwege verschillen in opzet (steekproef respondenten, vragenlijstopzet, antwoordschaal), laten onderstaande figuren (figuur 2.12 en figuur 2.13) zien dat in ieder geval ook dit jaar een meerderheid van de mensen (ruim driekwart: 79% in juli 2020, 80% in oktober 2020) dit belangrijk vindt.

Figuur 2.12

Antwoord op de vraag: 'Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?', juli 2020 (in procenten, gewogen)^a

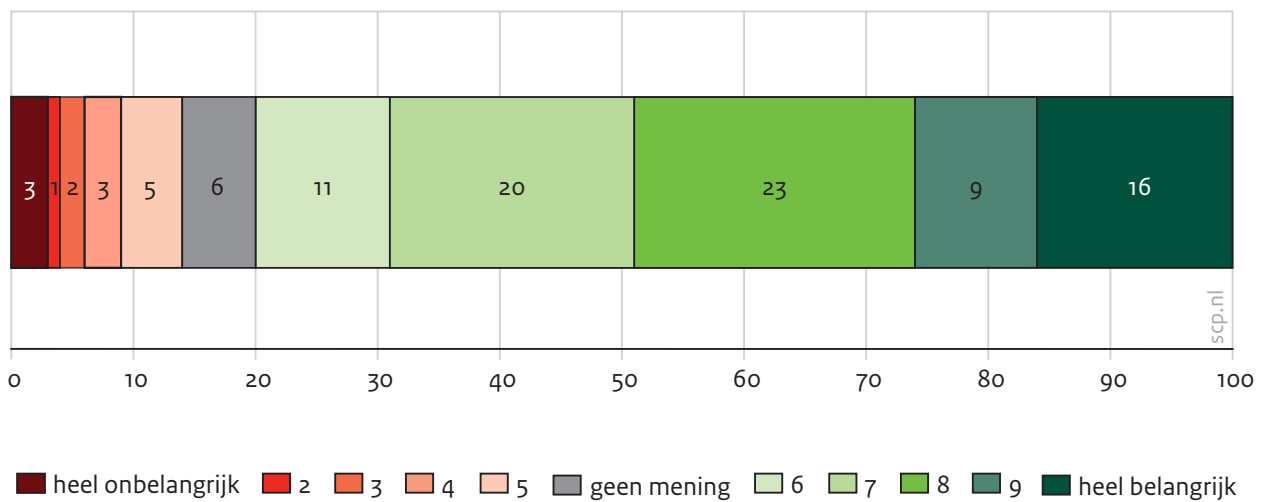

a Antwoordschaal lopend van 1, heel onbelangrijk, naar 10, heel belangrijk.

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

Figuur 2.13

Antwoord op de vraag: 'Hoe onbelangrijk of belangrijk vindt u het dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan?', oktober 2020 (in procenten, gewogen)

a Antwoordschaal lopend van 1, heel onbelangrijk, naar 10, heel belangrijk.

Bron: SCP (MEC 2020-oktober)

Kernpunten

- Een grote meerderheid vindt dat vooral de overheid (83%) en grote bedrijven (82%) verantwoordelijkheid moeten nemen voor het tegengaan van klimaatverandering.
 - De bereidheid schat men voor grote bedrijven het laagst in (slechts 28% ziet deze daartoe in enige mate bereid).
 - Een meerderheid is van mening dat er onvoldoende wordt gedaan door bedrijven, de overheid en ook door het eigen huishouden (respectievelijk slechts 12%, 23% en 33% is van mening dat deze partijen al voldoende doen).
 - Een kleine meerderheid (56%) voelt zich in enige mate persoonlijk verantwoordelijk om bij te dragen aan het verminderen van klimaatverandering en ongeveer de helft ziet het belang van een aanpassing van de eigen levensstijl.
-

De duurzaamheidstransitie stelt burgers voor dilemma's waarbij het individueel actie ondernemen (bv. investeren in woningverduurzaming) of gedragsverandering (bv. verminderen van autogebruik, vliegen of vlees eten) op korte termijn soms nadelig lijkt voor henzelf, terwijl de baten (van het tegengaan van klimaatverandering) collectief zijn. Wie is aanzet volgens de Nederlandse burgers? In deze paragraaf geven we antwoord op die vraag. Lamb en collega's (2020) classificeren het elders neerleggen van de verantwoordelijkheid als een eerste groep argumenten die soms ook wel bewust gebruikt worden door belanghebbenden en tegenstanders van klimaatbeleid om actief ingrijpen te vertragen of om de aandacht af te leiden van eigen verantwoordelijkheid. Een voorbeeld daarvan is te stellen dat anderen (bv. andere landen) grotere vervuilers zijn en daarom eerst hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Dit raakt aan het *free rider*-probleem behorende bij het dilemma van collectieve actie: zolang niet iedereen zijn steentje bijdraagt, plukken degenen die niets doen de vruchten van de inspanningen van anderen.

Ook noemen Lamb en collega's het benadrukken van individualisme in de benadering van het probleem als voorbeeld van een manier om de aandacht te verschuiven van benodigde systemische oplossingsrichtingen naar individueel gedrag (bv. het aanschaffen van een zuinigere auto). Dit kan de aandacht voor mogelijke oplossingsrichtingen versmallen tot individuele consumptiekeuzes, terwijl het zicht op de rol van machtige actoren en organisaties bij het vormgeven en beïnvloeden van die keuzes wat meer vertroebelt (bv.: 'Is alleen het gebruik van fossiele brandstoffen het probleem, of ook de productie en levering daarvan, of het systeem van regulering, of speelt dit allemaal een rol?'). De auteurs willen hiermee uitdrukkelijk niet suggereren dat individuele actie niet ook belangrijk zou zijn. Het is evident dat er in potentie veel bereikt kan worden door collectieve verandering in individueel gedrag van burgers. Systemische veranderingen zijn echter evenzeer nodig. Regulering, structurele veranderingen en het stimuleren van individuele gedragsverandering zijn daarbij complementair aan elkaar (Lamb et al. 2020). Het is dus vaak niet een kwestie van óf, óf, maar én, én.

Wanneer het beeld ontstaat dat de verantwoordelijkheid voor klimaatactie te veel bij burgers wordt neergelegd, terwijl grote spelers (zoals grote bedrijven) in de beleving van burgers de dans lijken te ontspringen, kan dit bijdragen aan een gevoel van onrechtvaardigheid en daarmee ondermijnend zijn voor het draagvlak voor beleid gericht op burgers en burgerparticipatie. We gaan dieper in op ervaren rechtvaardigheid van klimaatbeleid in hoofdstuk 3 (§ 3.4). Een nadruk op individueel gedrag van burgers kan mogelijk ook bijdragen aan het gevoel dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen. Ook sociale normen kunnen van invloed zijn op individueel gedrag. Indien die invloed onderbelicht blijft, bestaan wellicht te hoge verwachtingen van de mogelijkheden die overheden hebben om individueel gedrag te veranderen. We gaan dieper in op die ervaren onvrede in de volgende paragraaf van dit hoofdstuk (§ 2.5).

In deze studie laten we zien dat het belang van energiebesparing, energietransitie en anders leven om klimaatverandering tegen te gaan breed gezien wordt. Dit betekent echter niet automatisch dat men zelf ook verantwoordelijkheid voelt om in actie te komen. In welke mate zien mensen zichzelf als verantwoordelijk om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering en in hoeverre leggen zij de verantwoordelijkheid daarvoor bij anderen? Hoe zien zij de bereidheid bij verschillende actoren en de mogelijkheid om ook daadwerkelijk iets tegen klimaatverandering te doen? Kortom, in welke mate kunnen en willen deze actoren bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering en in hoeverre doen ze dat ook daadwerkelijk al voldoende in de ogen van burgers?

Kunnen

Burgers kijken vooral naar het bedrijfsleven en overheid wanneer de vraag gesteld wordt in hoeverre verschillende personen/instanties werkelijk een bijdrage kunnen leveren aan het tegengaan van klimaatverandering. Respectievelijk 87% en 81% vindt in enige tot (zeer) sterke mate dat deze actoren werkelijk een bijdrage kunnen leveren, met name de grote bedrijven. Het eigen huishouden en andere huishoudens acht men veel minder in staat werkelijk een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering. Slechts 37% vindt in enige tot (zeer) sterke mate dat het eigen huishouden dat kan. Ongeveer een derde geeft aan te vinden dat het eigen huishouden niet of geheel niet in staat is werkelijk een bijdrage te leveren (33%) en 31% neemt een neutrale positie in.

Willen

Terwijl de meerderheid van de burgers de grote bedrijven het meest in staat acht om werkelijk een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering, ziet men daar de minste bereidheid. Bijna de helft van de mensen (48%) vindt dat de grote bedrijven hiertoe niet tot geheel niet bereid zijn. Slechts 27% van de mensen vindt dat grote bedrijven daartoe wel (in enige tot zeer sterke mate) bereid zijn, terwijl 25% een neutrale positie inneemt. Over de bereidheid van de overheid en het eigen huishouden is men aanzienlijk positiever: ongeveer de helft van de mensen (respectievelijk 50% en 49%) vindt dat de overheid en het eigen huishouden (in enige tot zeer sterke mate) bereid zijn een bijdrage te leveren. Voor andere huishoudens ligt dat percentage lager (35%), mogelijk omdat men dit voor

andere huishoudens moeilijk in te schatten vindt. Dat lijkt de 43% die een neutrale positie inneemt op deze stelling te suggereren. Slechts een klein deel van de mensen vindt het eigen huishouden (20%), de overheid (22%) of andere huishoudens (22%) hiertoe niet of geheel niet bereid.

Doen

Een meerderheid (66%) van de mensen vindt (geheel) niet dat grote bedrijven al voldoende doen om klimaatverandering tegen te gaan. Slechts 12% van de mensen antwoordt positief op de vraag of grote bedrijven al voldoende doen. Men is – na grote bedrijven – het meest kritisch over hoeveel de overheid nu al doet: 42% vindt dit niet (tot geheel niet) voldoende. Slechts 23% vindt dat de overheid nu al voldoende doet en 35% antwoordt neutraal. Men antwoordt wat positiever over het eigen huishouden, hoewel een aanzienlijk deel een neutrale positie inneemt (37%). Dat zou kunnen suggereren dat dit ‘neutrale’ deel van de mensen er ofwel daadwerkelijk neutraal in staat, of er niet zo mee bezig is, of het lastig vindt om in te schatten wat voor hen ‘voldoende doen’ is. 33% van de mensen vindt in enige mate dat het eigen huishouden al voldoende doet, 30% vindt dat niet.

Wie is verantwoordelijk?

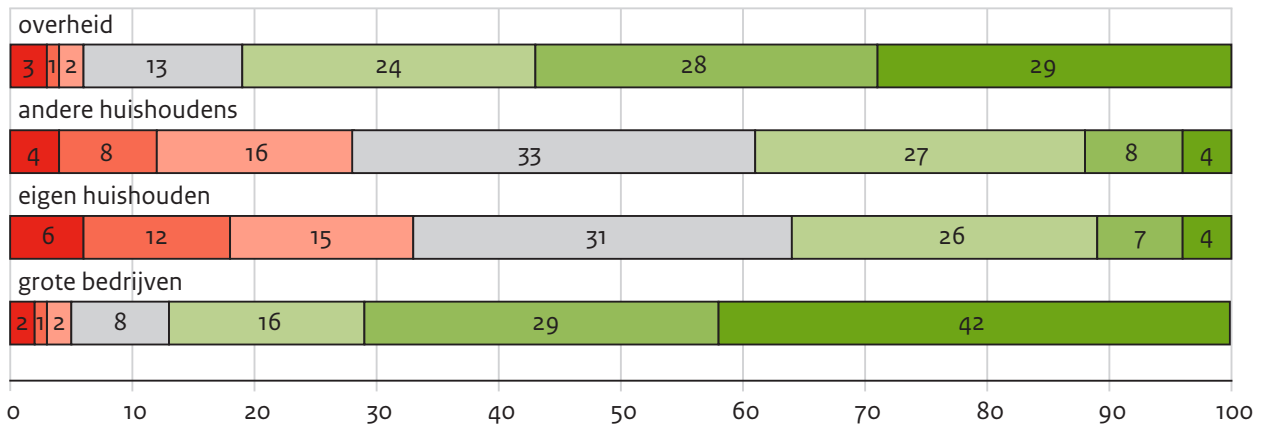
Een meerderheid vindt dat de overheid (83%) en grote bedrijven (82%) verantwoordelijkheid moeten nemen (minder dan 10% vindt dat niet). Meer dan de helft van de mensen vindt (in enige mate) dat het eigen huishouden (55%) en andere huishoudens (55%) verantwoordelijkheid moeten nemen. Slechts 18% van de mensen vindt dat het eigen huishouden en andere huishoudens geen verantwoordelijkheid hoeven te nemen voor het tegengaan van klimaatverandering.

Het in de samenleving breed gedeelde gevoel dat bedrijven het meest in staat zijn om daadwerkelijk iets tegen klimaatverandering te doen, in combinatie met de perceptie bij burgers dat zij daartoe het minst bereid lijken te zijn en nog onvoldoende doen, is problematisch op een beleidsthema waarin de overheid veel van burgers verwacht. Dit leidt mogelijk tot het gevoel bij burgers dat de verantwoordelijkheid onevenredig veel bij hen wordt neergelegd. Dit, in combinatie met het gevoel dat de meest vervuilende actoren het meest in staat zijn om een bijdrage te leveren, maar onvoldoende doen, raakt aan gevoelens van (on)rechtvaardigheid (§ 3.4) en versterkt mogelijk gevoelens van onvrede (§ 2.5). Dit kan burgerparticipatie in de weg staan.

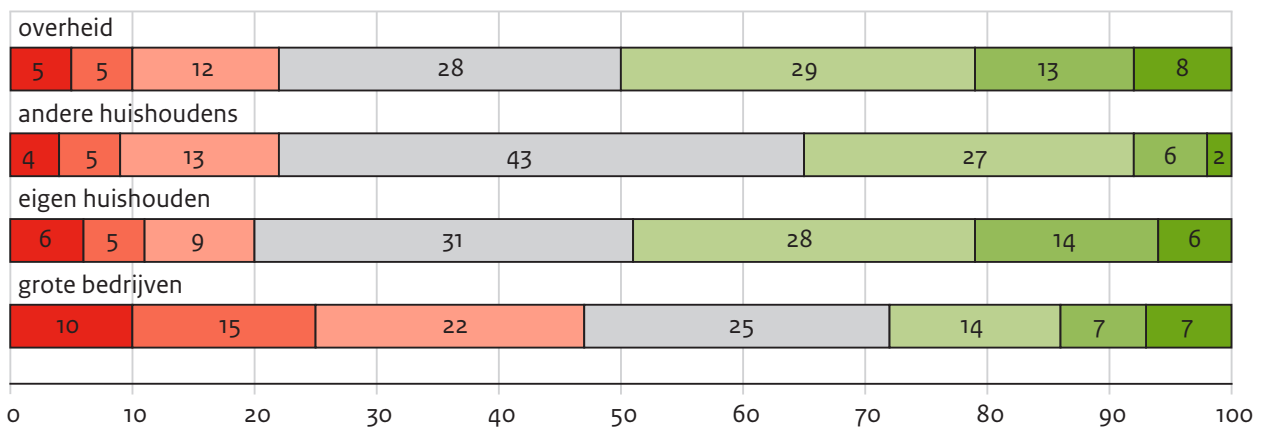
Figuur 2.14

Bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering: het kunnen doen, willen doen en daadwerkelijk al vol-
doende doen en de verantwoordelijkheid van personen/instanties (in procenten, gewogen)^a

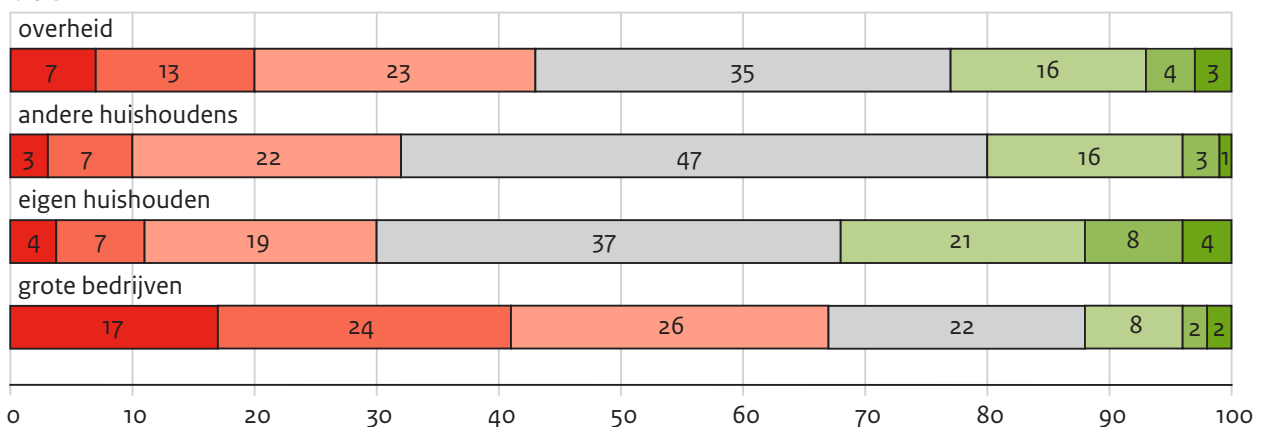
kunnen

willen

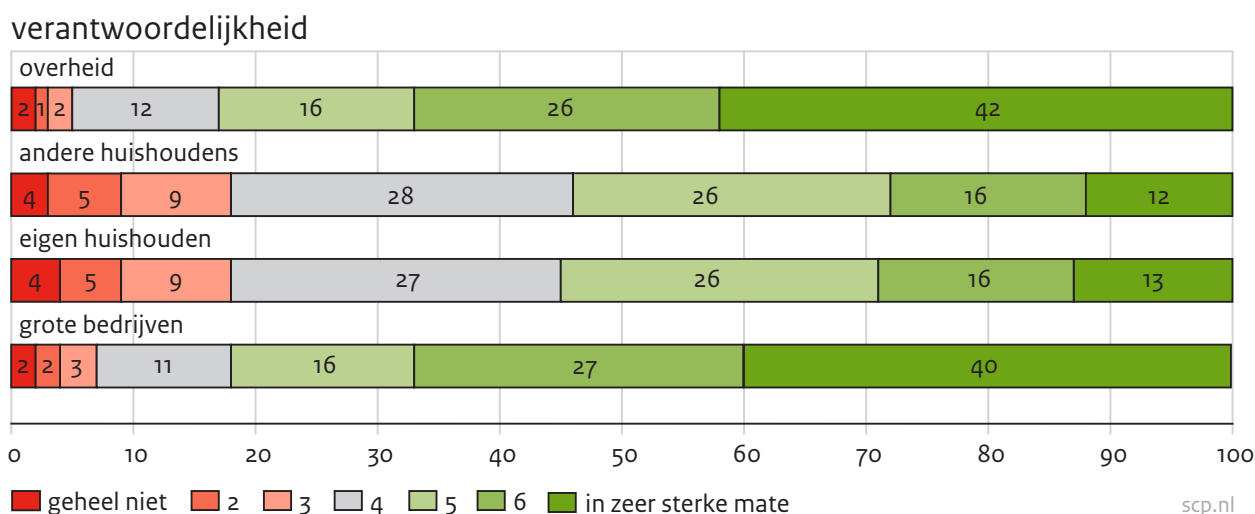

doen

Figuur 2.14

(Vervolg)

- a Op basis van de vragen:
- Kunnen: ‘Kunt u voor onderstaande personen/instanties aangeven in hoeverre u vindt dat zij werkelijk een bijdrage kunnen leveren aan het tegengaan van klimaatverandering?’
 - Willen: ‘Kunt u voor onderstaande personen/instanties aangeven in hoeverre u vindt dat zij bereid zijn om een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering?’
 - Doen: ‘Kunt u voor onderstaande personen/instanties aangeven in hoeverre u vindt dat zij al voldoende doen aan het tegengaan van klimaatverandering?’ en
 - Verantwoordelijkheid: ‘Kunt u voor onderstaande personen/instanties aangeven in hoeverre u vindt dat zij verantwoordelijkheid moeten nemen voor het tegengaan van klimaatverandering?’

Bron: VET’19

Hoe zien mensen hun eigen individuele rol?

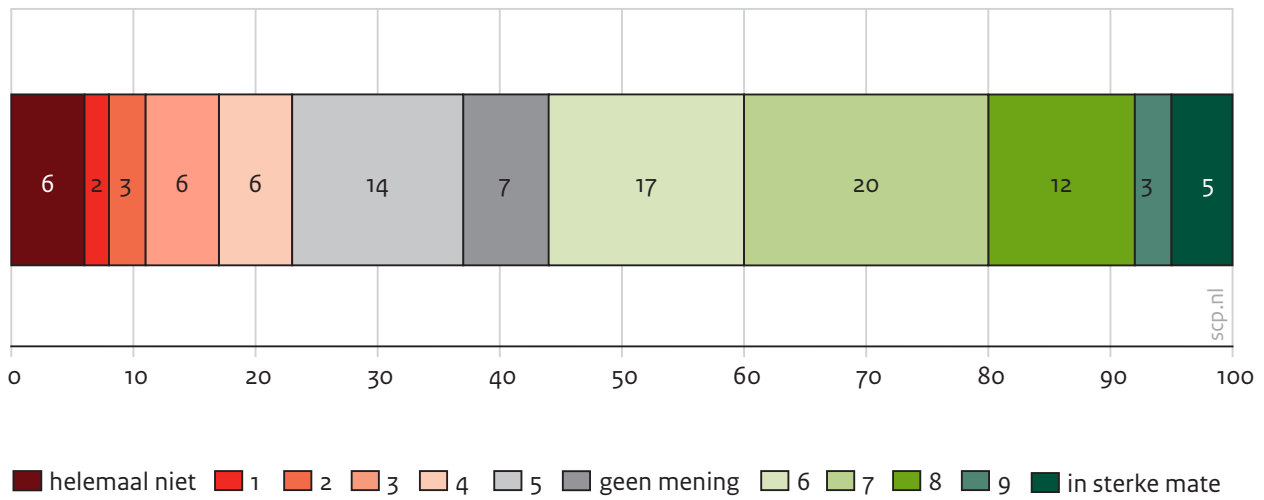
Hoe kijken burgers aan tegen hun eigen rol in het tegengaan van klimaatverandering?

In figuur 2.14 zagen we al dat 55% van de burgers een zekere mate van verantwoordelijkheid ziet voor het eigen huishouden. Een vergelijkbaar percentage mensen (56%) geeft aan enige mate van persoonlijke verantwoordelijkheid te voelen om te proberen klimaatverandering te verminderen (figuur 2.15). Een meerderheid van de mensen (65%) geeft aan het in enige mate als zinvol te beschouwen om zelf iets bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering, terwijl 17% dat in enige mate als zinloos beschouwt (figuur 2.16).

In hoeverre vertaalt zich dat naar gedragsintenties? 53% van de mensen is het (op zijn minst een beetje) eens met de stelling dat ze nadenken over wat zij in het dagelijks leven kunnen doen om klimaatverandering tegen te gaan (22% is het in enige mate oneens met die stelling). Eveneens 53% is het oneens met de stelling: ‘Ik vind het niet nodig om mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan.’ Bijna een kwart van de mensen (24%) vindt een aanpassing van de eigen levensstijl voor het klimaat niet nodig. 48% van de mensen ziet zichzelf als een duurzaam persoon. Ongeveer een vijfde (21%) is het oneens met die stelling (figuur 2.17).

Figuur 2.15

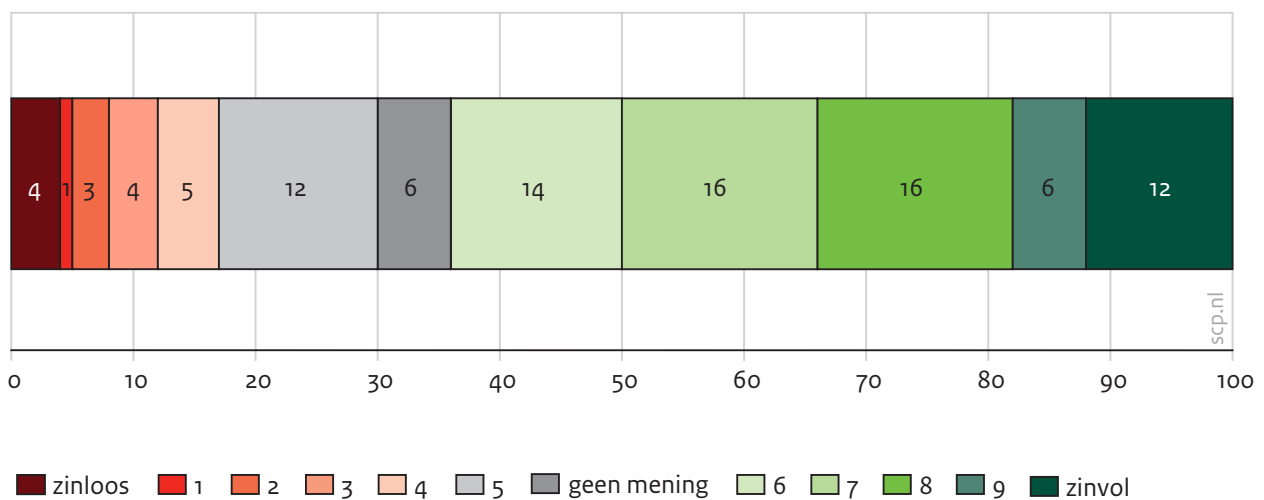
Antwoord op de vraag: 'In welke mate voelt u zich persoonlijk verantwoordelijk om te proberen klimaatverandering te verminderen?' (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

Figuur 2.16

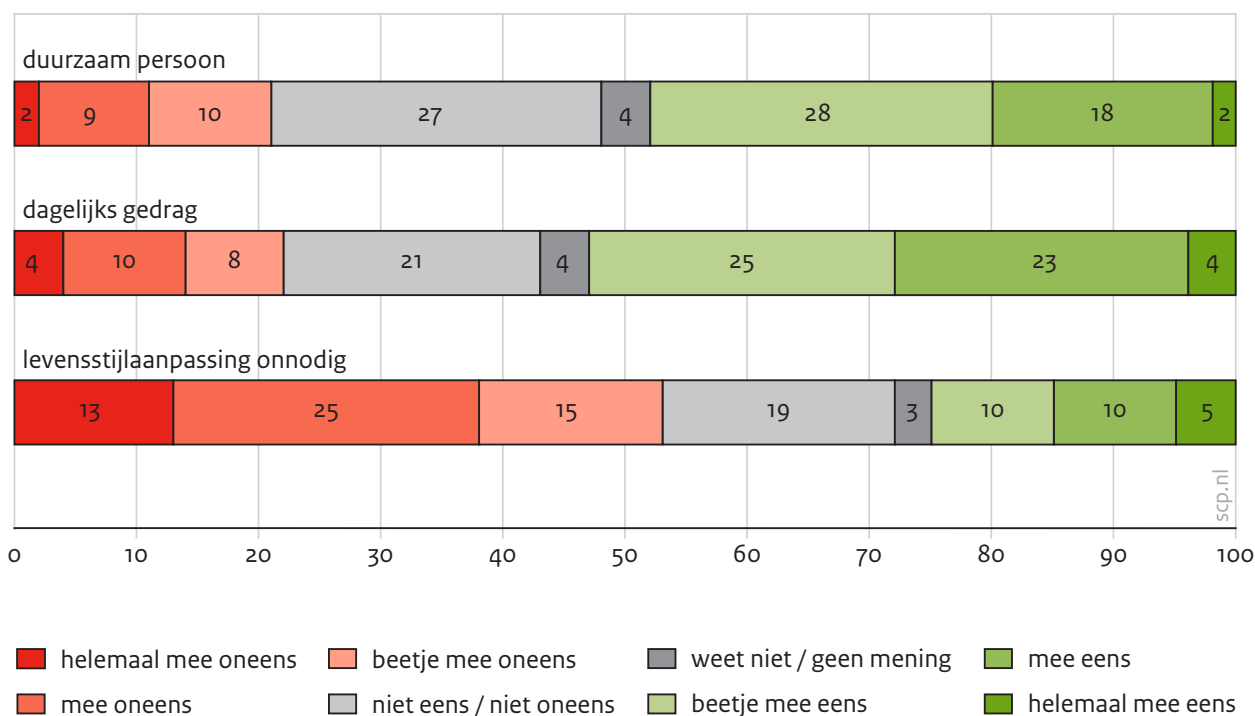
Antwoord op de vraag: 'In hoeverre hebt u het gevoel dat het zinloos of zinvol is om zelf iets bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering?' (in procenten, gewogen)

Bron: VET'19

Figuur 2.17

Ervaren belang van levensstijl aanpassing, gedragsintenties en identificatie met het thema duurzaamheid (in procenten, gewogen)^a

- a Antwoord op de vragen: Kunt u aangeven in hoeverre u het met deze stellingen eens of oneens bent? Het gaat hierbij om uw persoonlijke mening.
 Duurzaam persoon: 'Ik zie mezelf als een duurzaam persoon.'
 Dagelijks gedrag: 'Ik denk na over wat ik in mijn dagelijks leven kan doen om klimaatverandering tegen te gaan.'
 Levensstijl aanpassing onnodig: 'Ik vind het niet nodig mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan.'

Bron: VET'19

Er zijn dus meer mensen die zich persoonlijk verantwoordelijk voelen iets tegen klimaatverandering te doen en mensen die dat als zinvol beschouwen, dan mensen voor wie dat niet het geval is. Hetzelfde geldt voor het nadenken over wat te doen in het dagelijks leven om klimaatverandering tegen te gaan. De groep die aangeeft dat niet te doen is overigens niet verwaarloosbaar klein. In tegendeel, dit gaat evengoed om circa een vijfde tot een kwart van de mensen.

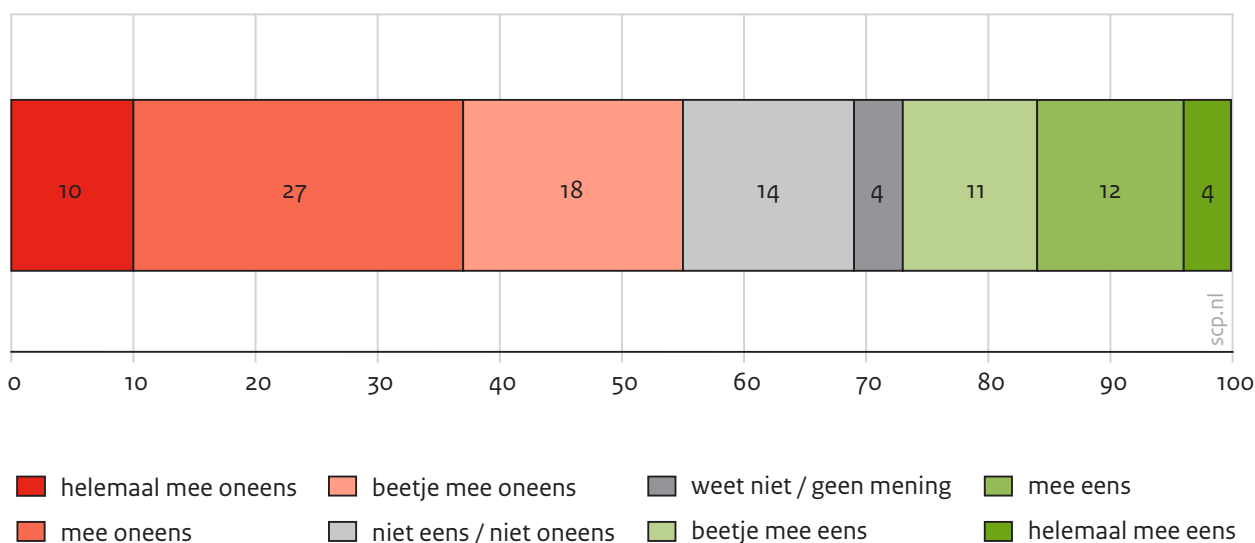
Coronacrisis

De hiervoor gepresenteerde bevindingen betreffen een meting die werd uitgevoerd voordat de coronapandemie Nederland bereikte. Om een indruk te krijgen in hoeverre de coronapandemie van invloed is op de bereidheid iets tegen klimaatverandering te doen, is in juli 2020 de stelling 'Ik vind het niet nodig om mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan' opnieuw voorgelegd aan een steekproef respondenten uit het LISS-panel. De resultaten laten zich niet een-op-een vergelijken met de eerdere meting

vanwege verschillen in methodologische opzet (andere groep respondenten, andere vragenlijstopzet). Desalniettemin laat figuur 2.19 zien dat ook eind 2020 een groot deel van de mensen aangeeft het in enige mate oneens te zijn met de stelling dat zij het niet nodig zouden vinden om hun levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan (ruim de helft: ongeveer 55%). Ongeveer 27% het in oktober 2020 wel in enige mate eens met die stelling.

Figuur 2.18

Reacties op de stelling: 'Ik vind het niet nodig om mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan', juli 2020 (in procenten, gewogen)

Bron: SCP (MEC 2020-juli)

2.5 Onvrede

Kernpunten

- Meer dan de helft van de mensen stoort zich aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat en duurzaamheid (65%).
- Maar ook de groepen mensen die het gevoel hebben 'nergens meer van te mogen genieten' (38%), die zich soms storen aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat of duurzaamheid (41%) en het gevoel hebben dat 'een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest' (42%) zijn groot.
- Ruim een kwart geeft aan zich 'boos te maken over alle aandacht voor klimaat, terwijl er belangrijkere problemen zijn' (27%).

We besluiten dit hoofdstuk over klimaatopvattingen met een aantal verschillende elementen van ervaren (sociale) onvrede rond dit thema. Eerder SCP-onderzoek toont de recente toename in verdeeldheid en politisering rond het thema klimaat. Hoewel veel mensen vinden dat er iets moet gebeuren, verschilt de ervaren mate van urgentie sterk. Terwijl

sommigen vinden dat het al vijf voor twaalf is en dat er minder gepraat moet worden en doortastend beleid nodig is, vragen anderen zich juist af wat de zin is van pijnlijke klimaatmaatregelen in een klein land als Nederland. Ook vindt een deel van de mensen de aandacht voor het onderwerp overdreven. Zij vinden dat er belangrijkere kwesties zijn en zijn niet overtuigd van de noodzaak van klimaatmaatregelen (Dekker en Den Ridder 2020).

Klimaat versus andere kwesties

Om na te gaan hoe burgers in Nederland tegenover de aandacht voor klimaatverandering staan hebben we respondenten de volgende stelling voorgelegd: 'Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn.' Ruim een kwart (27%) van de mensen is het hier in ieder geval een beetje mee eens. De helft van de mensen (50%) is het daar (in enige mate) mee oneens.

Verdeeldheid

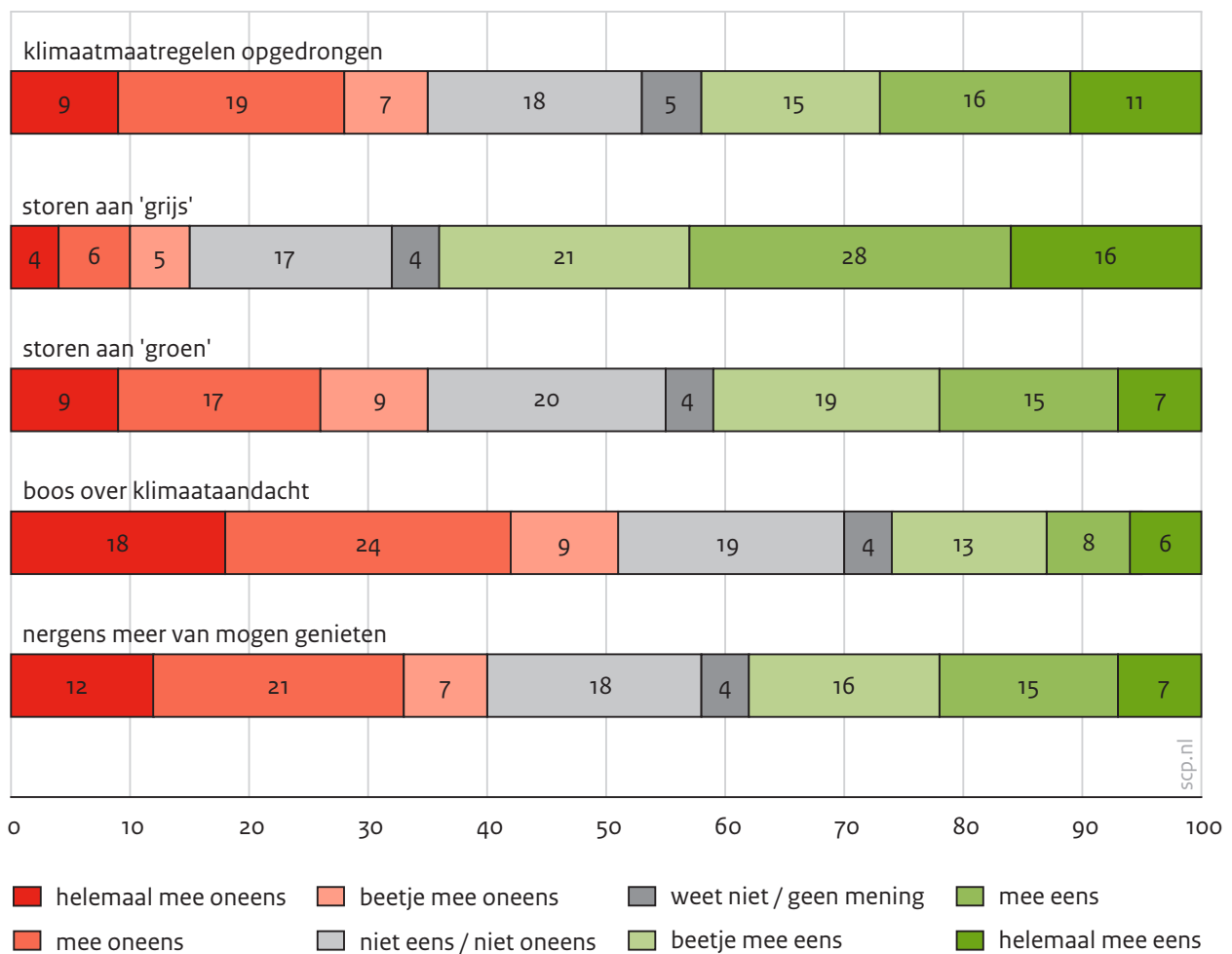
Eerder SCP-onderzoek laat een toegenomen verdeeldheid en politisering rond het thema klimaat en milieu zien (Dekker en Den Ridder 2020). Ook laat eerder SCP-onderzoek relatief grote verschillen in opvattingen naar opleiding zien in vergelijking tot andere kwesties: het thema klimaat en milieu wordt door hogeropgeleiden veel vaker als probleem genoemd dan door lageropgeleiden (Den Ridder 2020). In welke mate vertaalt die verdeeldheid en politisering van het thema zich in ergernis?

Wanneer een 'groene' levensstijl steeds meer de norm wordt, terwijl sommige groepen hier niet aan kunnen (of willen) meedoen, zou het moraliseren van duurzaam gedrag kunnen leiden tot ergernis over anderen. Mogelijk leidt dit tot tegenstellingen en gerelateerde gevoelens van onvrede in de samenleving. Om dit type onvrede te verkennen, legden we de respondenten de volgende twee stellingen voor: 'Ik stoer me aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat of duurzaamheid' en 'Ik stoer me soms aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat of duurzaamheid.' Een grote groep mensen (41%) is het in enige mate met die eerste stelling eens (35% in enige mate oneens), zie figuur 2.19. Deze figuur laat ook zien dat de groep mensen die het met de tweede stelling eens is, groter is (65% is het daarmee in enige mate eens; terwijl slechts 14% het daarmee oneens is).

Ook legden we respondenten de stelling voor: 'Ik heb soms het gevoel dat ik nergens meer van mag genieten door alle discussies over milieu en klimaat.' Een deel van de mensen (38%) is het in enige mate met die stelling eens, terwijl een ongeveer even grote groep (40%) het daarmee oneens is (figuur 2.19).

Figuur 2.19

Ervaren onvrede rond het thema milieu en klimaat (in procenten, gewogen)^a

a Antwoord op de vragen:

Kunt u aangeven of u het met deze uitspraken/stellingen/beweringen eens of oneens bent? Het gaat hierbij om uw persoonlijke mening.

‘Ik heb het gevoel dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest.’

‘Ik stoer me soms aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat of duurzaamheid.’

‘Ik stoer me soms aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat of duurzaamheid.’

‘Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn.’

‘Ik heb soms het gevoel dat ik nergens meer van mag genieten, door alle discussie over milieu en klimaat.’

Bron: VET’19

Onvrede over ervaren betrokkenheid

In eerder kwalitatief onderzoek van het SCP kwam naar voren dat het gevoel leeft dat aardgasvrij wonen (een van de maatregelen in het Klimaatakkoord) iets is wat burgers opgelegd krijgen en dat de keuze voor deze maatregel gemaakt is zonder dat burgers daar iets over te zeggen hebben gehad (Steenbekkers en Scholte 2019). We kunnen op basis van die kwalitatieve studie echter geen uitspraken doen over de gehele bevolking. In de huidige

kwantitatieve studie hebben we respondenten een stelling voorgelegd die raakt aan die onvrede van het ‘opgelegd krijgen’ van en ‘niet betrokken’ zijn bij de keuze voor maatregelen: ‘Ik heb het gevoel dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest.’ Een vrij grote groep mensen (42%) geeft aan het (in ieder geval een beetje) eens te zijn met die stelling, terwijl slechts 35% het daarmee oneens is.

Dit roept de vraag op of degenen die vinden dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen ook vinden dat er geen maatregelen genomen moeten worden. Om die vraag te kunnen beantwoorden hebben we gekeken naar het verschil in opvattingen over belang, urgentie en verantwoordelijkheidsverdeling in de aanpak van klimaatverandering. Daaruit is af te leiden dat binnen de deelgroep die het gevoel heeft dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen, er inderdaad wat minder mensen zijn die het belangrijk lijken te vinden dat er anders geleefd gaat worden, zuinig wordt omgegaan met energie en dat de overstap gemaakt wordt naar groene energie. Dit betekent echter zeker niet dat alle mensen in die groep dat geheel onbelangrijk vinden. Sterker nog, ruim de helft tot ruim twee derde van die deelgroep vindt dat wel in enige mate belangrijk. Veel mensen in deze groep lijken wel duidelijk minder urgentie te ervaren voor klimaatactie door de mens in brede zin, hoewel toch ook ruim de helft van die groep dat in enige mate urgent vindt (zie bijlage B).

We zien ook vrij grote verschillen in de mate waarin de deelgroepen vinden dat hun eigen huishouden verantwoordelijkheid moet nemen. Hoewel in de groep mensen die niet het gevoel heeft dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen een ruime meerderheid vindt dat het eigen huishouden ook verantwoordelijkheid moet nemen iets tegen klimaatverandering te doen (circa driekwart van de mensen), vindt in de groep die het gevoel heeft dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen slechts een minderheid van die groep dit (circa vier op de tien). Dat kan er mogelijk mee te maken hebben dat de laatstgenoemde groep andere prangende problemen ervaart en ook minder mogelijkheden heeft om zelf een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering. Hier gaan we in hoofdstuk 4 verder op in. De verschillen in de mate waarin de groepen van mening zijn dat grote bedrijven verantwoordelijkheid moeten nemen zijn minder groot (in beide groepen vindt een ruime meerderheid dit).

Terwijl veel mensen van mening zijn dat er te weinig aan klimaatverandering wordt gedaan en er veel mensen zijn die zich storen aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat en duurzaamheid, heeft ook een substantieel deel van de mensen het gevoel ‘nergens meer van te mogen genieten’ of het gevoel dat klimaatmaatregelen aan burgers worden opgedrongen (beide ongeveer vier op tien). Ook heeft een deel van de mensen gevoelens van boosheid over alle aandacht voor klimaat, terwijl ze het gevoel hebben dat er belangrijkere problemen zijn (ruim een kwart). Ook geeft een deel van de mensen aan zich te storen aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat of duurzaamheid. In hoofdstuk 4 gaan we dieper in op de dimensie van onvrede rond het thema klimaat.

Noten

- 1 Voor de figuren in dit rapport geldt dat de categorie ‘weet niet’ (of: ‘weet niet/geen mening’) steeds in het midden geplaatst is, zodat het totaal aantal mensen met tegengestelde opvattingen over de betreffende stelling (bv. het eens of oneens is) beter af te lezen is. Daarmee willen we overigens niet suggereren dat de categorie ‘weet niet’ een neutrale middenpositie is (wat bv. een categorie ‘niet eens/niet oneens’ wel is).
- 2 Hoewel niet alle studies een dergelijk verband vonden (Palm et al. 2017).

3 Opvattingen over klimaatbeleid

In dit hoofdstuk kijken we naar opvattingen over klimaatmaatregelen. We kijken eerst naar steun voor verschillende typen klimaatmaatregelen. Vervolgens gaan we in op de zorgen die leven rond de verwachte gevolgen van klimaatmaatregelen.

3.1 Steun voor klimaatmaatregelen

Kernpunten

- Van de verschillende klimaatmaatregelen die zijn voorgelegd, is de steun voor subsidie voor woningverduurzaming en voor het verhogen van de belasting voor bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken het grootst.
 - We zien daarnaast dat er in de meeste gevallen meer steun is voor maatregelen die bepaald gedrag belonen (*pull measures*) dan voor maatregelen die een meer bestraffend karakter hebben (*push measures*). Desondanks ontloopt het elkaar in sommige gevallen niet veel. Zo kan de subsidie op de aanschaf van elektrische auto's (59% voor) nauwelijks op meer steun rekenen dan de vliegtaks (49% voor). De steun voor subsidie voor bedrijven om het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen (voor: 61%, tegen: 15%) is zelfs lager dan de steun voor belasting voor bedrijven die veel fossiele energie gebruiken (voor: 73%, tegen: 10%).
-

We zien dat een meerderheid van de mensen in enige mate bezorgd is over klimaatverandering en urgentie ervaart om klimaatverandering tegen te gaan (hoofdstuk 2). Het is echter de vraag in hoeverre dit zich vertaalt in de acceptatie van concrete beleidsmaatregelen op nationaal en lokaal niveau (Wüstenhagen et al. 2007). Draagvlak voor concrete maatregelen is essentieel maar niet vanzelfsprekend. Maatregelen kunnen gericht zijn op de manier van leven, verduurzaming van de woning, of op de woon- en leefomgeving. Voor sommige klimaatmaatregelen is actieve participatie nodig van burgers, of zijn investeringen nodig (bv. gewenste aanpassingen in gedrag of aan de woning).

Uit de literatuur is bekend dat er vaak een verschil is in steun voor klimaatmaatregelen die bepaald gedrag belonen, zogenoemde *pull measures* (zoals subsidieregelingen), en maatregelen die bepaald gedrag begrenzen of bestraffen, zogenoemde *push measures* (zoals regels of belastingen). In het algemeen is er meer steun voor maatregelen die bepaald gedrag belonen dan voor maatregelen met een dwingend karakter (Drews en Van den Bergh 2015; Steg 2007). Recent Nederlands vragenlijstonderzoek waarin achttien (mogelijke) klimaatmaatregelen zijn voorgelegd, laat zien dat de mate van draagvlak voor een bepaalde maatregel ook samenhangt met de ervaren rechtvaardigheid en verwachte effectiviteit van die maatregel (Dreijerink en Peuchen 2020).

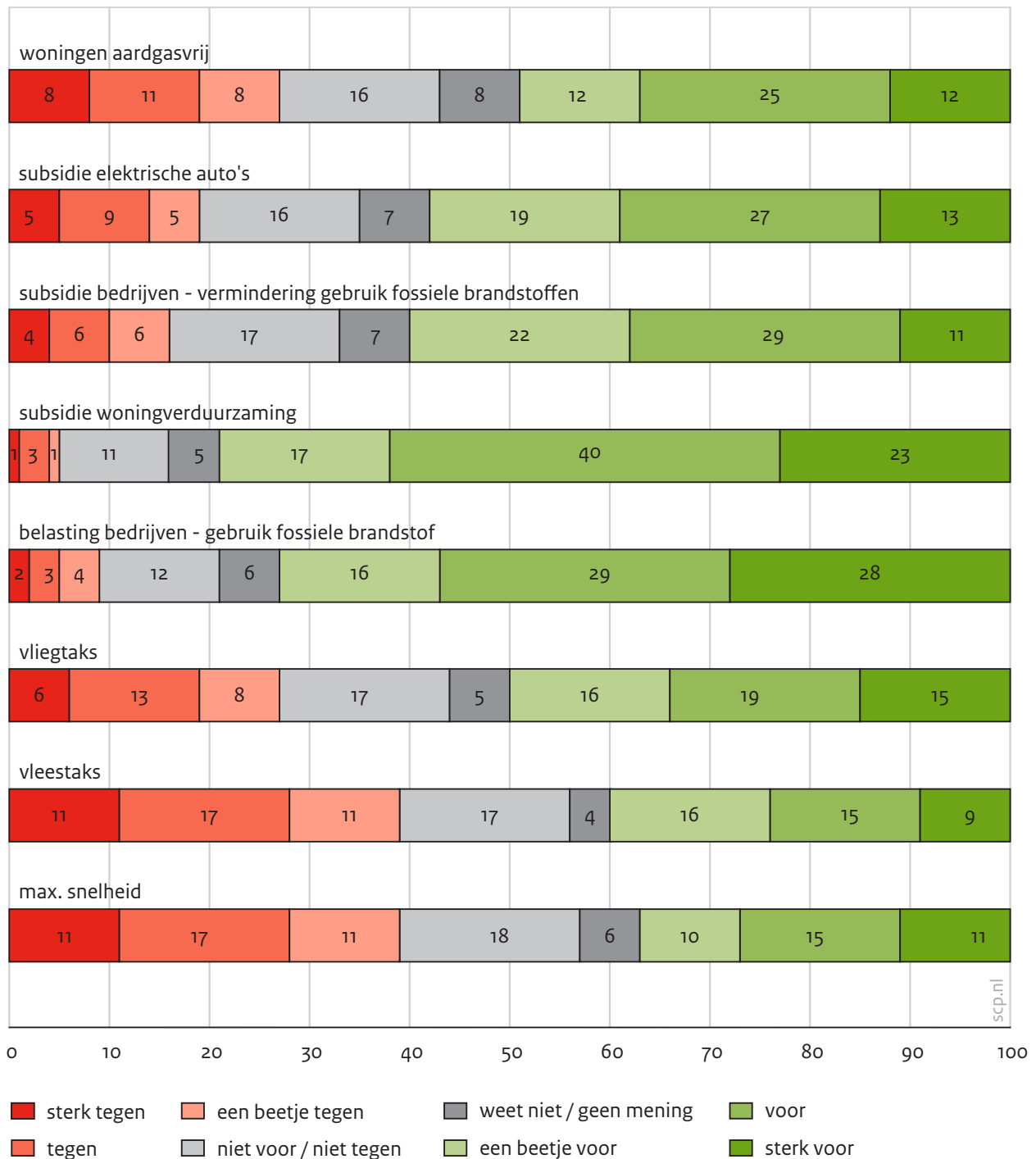
We zien dit verschil in steun voor pull- en pushmaatregelen ook in ons onderzoek terug, hoewel niet altijd even duidelijk (zie figuur 3.1). De steun voor pullmaatregelen is in de meeste gevallen groter dan de steun voor pushmaatregelen, al zien we wel variatie in de mate van steun binnen de pull- en pushmaatregelen. Zo is een meerderheid van de mensen (in ieder geval in enige mate) voor woningverduurzamingssubsidie, terwijl slechts weinig mensen daar tegen zijn (voor: 79%, tegen: 5%), zoals te zien is in figuur 3.1. Hetzelfde zien we, echter in mindere mate, voor subsidie voor de aanschaf van elektrische auto's (voor: 59%, tegen: 18%) en subsidie voor vermindering van het gebruik van fossiele brandstoffen door bedrijven (voor: 61%, tegen: 15%). Bij de lagere steun voor de laatste twee maatregelen speelt mogelijk ervaren rechtvaardigheid een rol. Subsidie op elektrische auto's lijkt vooral de rijkere ten goede te komen, omdat elektrische auto's vooralsnog niet de goedkoopste auto's zijn, en ook lang niet iedereen überhaupt de middelen heeft om een nieuwe auto aan te schaffen (Hofs 2019; Voermans 2019). De subsidieregeling is inmiddels begrensd tot personenauto's met een cataloguswaarde tussen de 12.000 en 45.000 euro, om zo het middensegment voor particulieren te stimuleren (TK 2019/2020). Bij de steun voor subsidie voor bedrijven speelt mogelijk een vergelijkbaar mechanisme een rol. Veel burgers zijn van mening dat grote bedrijven hun verantwoordelijkheid moeten nemen en hebben het gevoel dat deze het beste in staat zijn werkelijk een bijdrage te leveren aan het tegengaan van klimaatverandering. Tegelijkertijd ervaren burgers daar een relatief lage bereidheid en hebben zij het gevoel dat bedrijven nog niet voldoende doen (zie § 2.4). Misschien wel mede daarom is de steun voor belasting voor bedrijven die veel fossiele energie gebruiken zelfs groter (voor: 73%, tegen: 10%) dan de steun voor subsidie voor bedrijven om het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen (voor: 61%, tegen: 15%). Opvallend is dat de steun voor de voorgelegde pushmaatregel in dit geval dus groter is dan voor de voorgelegde pullmaatregel.

Desalniettemin is ook in onze studie de steun voor (andere) pushmaatregelen als het aardgasvrijbeleid (voor: 49%, tegen: 27%), de vliegtaks (voor: 49%, tegen: 28%), vleestaks (voor: 40%, tegen: 39%) of verlaging van de maximumsnelheid (voor: 36%, tegen: 40%) lager vergeleken met de voorgelegde pullmaatregelen.

Belasting op vliegen is eerder ingevoerd in 2008, maar werd in 2009, precies een jaar later, na druk vanuit de luchtvaartsector weer afgeschaft. Een van de argumenten was dat passagiers naar buurlanden zouden uitwijken om de belasting in Nederland te ontlopen. Inmiddels speelt dit minder omdat ook andere landen een belasting op vliegen hebben ingevoerd. Daarnaast wordt verondersteld dat het maatschappelijk draagvlak sinds 2008 zou zijn gegroeid, mede door een groeiend besef dat de meest vervuilende vorm van vervoer het minst wordt belast (Duursma 2018). Het kabinet-Rutte III kondigde in het regeerakkoord aan voornemens te zijn om milieuvervuilend gedrag te beprezen, onder meer door aanpassingen in de energiebelasting en belastingen op luchtvaart. Zo is per 1 januari 2021 een vliegtaks ingevoerd.

Figuur 3.1

Antwoord op de vraag: 'In hoeverre bent u voor of tegen de volgende maatregelen om klimaatverandering te verminderen?', 2019 (in procenten, gewogen)^a

a Antwoord op de vragen:

Introductie: 'Om klimaatverandering tegen te gaan heeft Nederland afgesproken dat steenkool, aardolie en aardgas vervangen moeten worden door duurzame energiebronnen, zoals zonne-energie en windenergie.

Er bestaat het plan om de komende jaren steeds meer woningen aardgasvrij te maken, zodat uiteindelijk in 2050 alle woningen en gebouwen in Nederland duurzaam worden verwarmd.'

Vraag: 'In welke mate bent u voor of tegen het plan dat alle woningen in 2050 aardgasvrij moeten zijn?'

En de vragen:

'In hoeverre bent u voor of tegen de volgende maatregelen om klimaatverandering te verminderen?'

Subsidie voor burgers voor de aanschaf van elektrische auto's tot een bepaalde maximum prijs.
Subsidie voor bedrijven om het gebruik van fossiele brandstoffen (zoals steenkolen, aardolie en aardgas) te verminderen.

Subsidie voor burgers voor het verduurzamen van hun woningen (bijvoorbeeld zonnepanelen en/of isolatie).

Verhogen van de belasting voor bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken (zoals steenkolen, aardolie en aardgas)

Verhogen van de prijs van vliegtickets.

Verhogen van de prijs van vlees(producten).

Een verlaging van de maximumsnelheid van 130 naar 100 kilometer per uur.

Bron: VET'19

3.2 Zorgen over gevolgen klimaatmaatregelen

Kernpunten

- Bezorgdheid over zowel de effectiviteit als over de kosten van klimaatmaatregelen is breed gedeeld. Veel mensen zijn bezorgd dat deze maatregelen onvoldoende zijn om het klimaatprobleem op te lossen (75%), dat ze het leven duurder maken (74%) of dat ze zorgen voor (meer) moeite om de energierekening te betalen (66%).
- Minder bezorgd is men over de verwachte gevolgen voor de eigen manier van leven (50%).
- Belangrijk aandachtspunt met betrekking tot zorgen over de kosten is dat een aanzienlijke groep mensen erg of uiterst bezorgd is dat klimaatmaatregelen hun leven duurder zullen maken (34%), of ervoor zullen zorgen dat zij meer moeite zullen hebben met het betalen van de energierekening (31%).

Eerder scp-onderzoek laat zien dat er zowel bezorgdheid is over de gevolgen van klimaatverandering als over de gevolgen van klimaatmaatregelen (Den Ridder et al. 2019a, 2019b; Dekker en Den Ridder 2020). Om een beter beeld te krijgen van de mate waarin verschillende zorgen over effecten van klimaatmaatregelen leven onder burgers, legden we respondenten een viertal vragen voor die betrekking hebben op de effectiviteit, de kosten en gevolgen voor de eigen manier van leven.

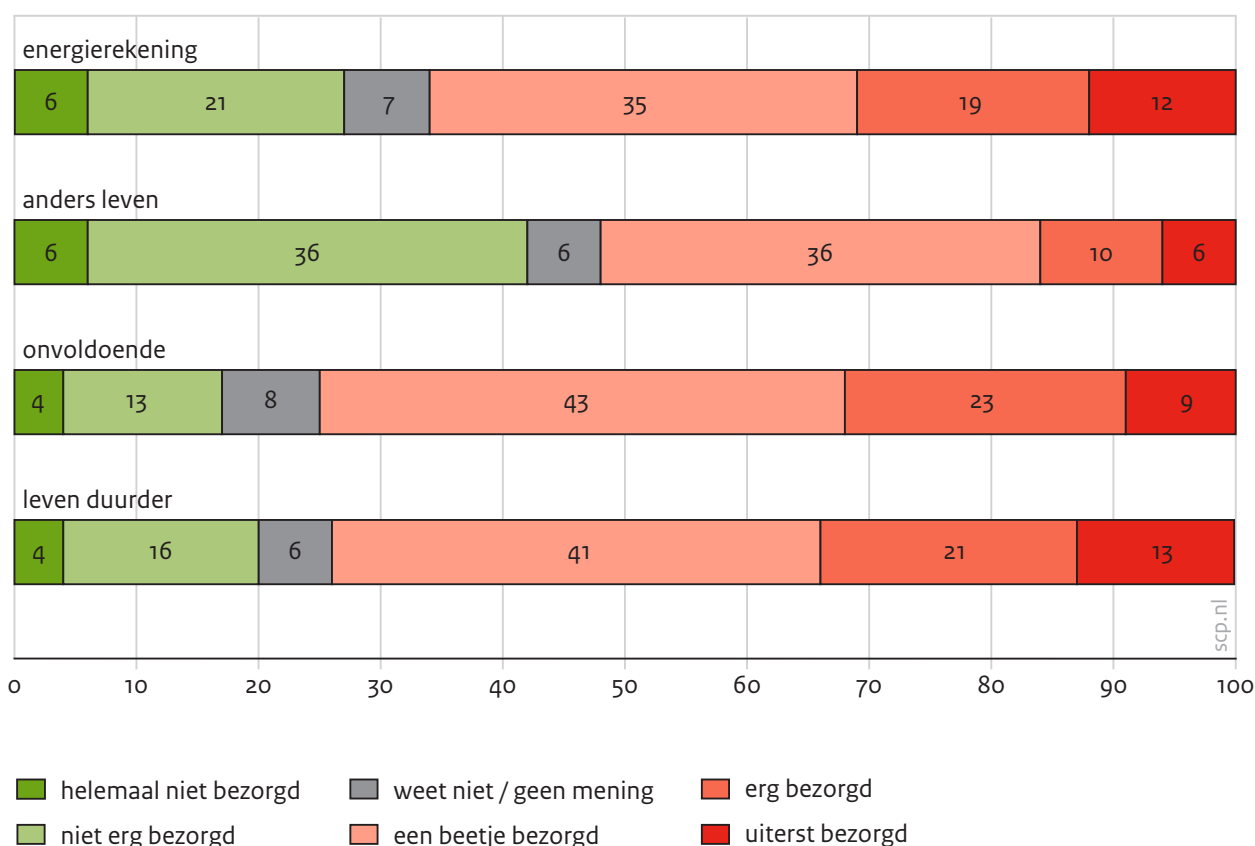
We zien dat het merendeel van de mensen bezorgd is over de effectiviteit en over de kosten van klimaatmaatregelen. Een meerderheid van de mensen is (in enige mate) bezorgd dat de maatregelen niet voldoende zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen (75%), dat ze het leven duurder zullen maken (74%) of dat ze ervoor zullen zorgen dat zij (meer) moeite hebben om hun energierekening te betalen (66%). Men maakt zich wat minder zorgen over de verwachte gevolgen van klimaatmaatregelen voor de eigen manier van leven (52%) (zie figuur 3.2).

Een interessante bevinding is dus dat er zowel een meerderheid is die zich zorgen maakt over de toereikendheid van de maatregelen om het klimaatprobleem op te lossen, als over de gevolgen van die maatregelen voor de eigen financiële situatie. Belangrijk punt van

aandacht met betrekking tot zorgen over de kosten, is dat een aanzienlijke groep mensen erg of uiterst bezorgd is dat de maatregelen hun leven duurder zullen maken (34%), of ervoor zullen zorgen dat zij meer moeite hebben met het betalen van de energierekening (31%). Het ligt in de lijn der verwachting dat deze bezorgdheid van invloed zal zijn op het draagvlak voor klimaatmaatregelen, vooral die maatregelen die de burger raken in de kosten voor levensonderhoud. We zien dan ook dat het klimaatbeleid de gemoederen de laatste jaren steeds meer bezighoudt (Den Ridder et al. 2019a). We gaan dieper in op zorgen over klimaat en over klimaatmaatregelen in hoofdstuk 4 (§ 4.1). We bekijken daar of we gelijkgestemde groepen burgers kunnen vinden met betrekking tot hun type zorgen en op basis van welke demografische kenmerken deze groepen van elkaar verschillen.

Figuur 3.2

Antwoord op de vraag: 'Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering ...?', 2019 (in procenten, gewogen)^a

- a Antwoord op de vragen:
 'Het is u waarschijnlijk bekend dat maatregelen tegen klimaatverandering ...'
 ... ervoor zullen zorgen dat u (meer) moeite zult hebben om uw energierekening te betalen?
 ... ervoor zullen zorgen dat u anders moet gaan leven?
 ... niet goed genoeg zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen?
 ... uw leven duurder zullen maken?

Bron: VET'19

Hoe kijken mensen die zich zorgen maken dat klimaatmaatregelen het leven duurder zullen maken naar het belang en de urgentie van klimaatmaatregelen en verantwoordelijkheidsverdeling? Vinden zij het klimaatprobleem bijvoorbeeld minder belangrijk dan mensen die zich daarover geen zorgen maken? Zijn er verschillen in de opvattingen over belang en verantwoordelijkheden tussen de deelgroep die erg (of uiterst) bezorgd is en de deelgroep die (helemaal) niet bezorgd is dat maatregelen tegen klimaatverandering het leven duurder zullen maken? Zien we verschillen in zowel ervaren belang en urgentie als in de mate waarin de groepen vinden dat het eigen huishouden verantwoordelijkheid zou moeten nemen? Er zijn inderdaad verschillen: de groep die bezorgd is over de kosten van levensonderhoud vindt de klimaataanpak in brede zin minder urgent. Ook vindt deze groep anders leven, energiebesparing en energietransitie om klimaatverandering tegen te gaan wat minder belangrijk. Dit betekent overigens zeker niet dat deze groep dat belang niet zou zien. Sterker nog, ook in deze groep vindt een (ruime) meerderheid dat in enige mate belangrijk (variërend van ruim zes op de tien voor het belang van anders leven tot ruim twee derde voor het belang van energiebesparing en energietransitie). Er zijn duidelijke verschillen in de mate waarin de groepen vinden dat het eigen huishouden verantwoordelijkheid zou moeten nemen voor het tegengaan van klimaatverandering: de groep die bezorgd is over de kosten vindt dat minder sterk dan de groep die geen zorgen heeft over de kosten. De meningen tussen beide groepen verschillen minder sterk waar het gaat om de mate waarin grote bedrijven verantwoordelijkheid zouden moeten nemen; die verschillen zijn relatief klein (in beide deelgroepen vindt een ruime meerderheid dit) (zie bijlage B).

Zorgen over toenemende kosten van levensonderhoud alleen zeggen niet alles over de financiële situatie van mensen. Immers, het is niet uitgesloten dat ook mensen die goed kunnen rondkomen zich zorgen maken over een mogelijke achteruitgang. Daarom hebben we aanvullend gekeken of het ervaren belang van de energietransitie om klimaatverandering tegen te gaan verschilt tussen de groep mensen die (zeer) moeilijk kan rondkomen en de groep die (zeer) makkelijk kan rondkomen. Die verschillen lijken relatief klein te zijn: in beide groepen vindt ongeveer driekwart dat in enige mate belangrijk (zie bijlage B).

Over de vraag onder welke voorwaarden mensen bereid zijn individuele achteruitgang te accepteren kunnen we slechts speculeren. Het is aannemelijk dat verschillende factoren daarin een rol kunnen spelen, waaronder het ervaren belang van het probleem, de verwachte effectiviteit van de maatregel, de eigen financiële positie, de omvang van de verwachte achteruitgang daarin, het gewenste uitgavenpatroon, en de ervaren rechtvaardigheid van verdeling van lasten en baten. Kort door de bocht genomen lijkt het aannemelijk dat mensen die de aanpak van het klimaatprobleem (relatief) minder belangrijk vinden en/of die verwachten dat de beoogde maatregel (relatief) weinig effectief is en/of die nu financieel de eindjes al moeilijk aan elkaar kunnen knopen en een grote stijging van kosten van levensonderhoud verwachten als gevolg van een maatregel, negatiever zullen staan tegenover die maatregel dan anderen. Dat wordt mogelijk versterkt als daarbij het gevoel

bestaat dat lasten en baten oneerlijk worden verdeeld. Het is van belang in de klimaat-aanpak steeds nadrukkelijk rekening te blijven houden met mogelijke sociaaleconomische consequenties voor verschillende groepen in de samenleving.

De zorgen over de betaalbaarheid van de maatregelen voor huishoudens worden niet alleen breed gedeeld, ze lijken ook niet geheel ongegrond: verschillende recente studies benadrukken dat de betaalbaarheid van energie- en woonlasten en de warmtetransitie voor huishoudens een aandachtspunt is, en zeker niet uitsluitend voor de lagere inkomens (Bos et al. 2020; Van Middelkoop et al. 2018; Straver en Mulder 2020). Zo becijfert onderzoeks- en adviesbureau Ecorys dat ongeveer één op de tien huishoudens nu al moeite heeft met het betalen van de energiekosten en dat de warmtetransitie dat aandeel waarschijnlijk zal vergroten als er geen adequate maatregelen worden genomen (Schellekens et al. 2019). Onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) laat zien dat, rekening houdend met de totale som van energiekosten en woonlasten, het aantal huishoudens dat een relatief groot deel van het inkomen kwijt is aan energie, of het risico loopt de woonlasten inclusief energiekosten niet meer te kunnen opbrengen nog veel groter is. Onderzoekers van het PBL stellen dat een aanzienlijk deel van de huishoudens beperkte handelingsperspectieven heeft en in financieel opzicht kwetsbaar is voor mogelijke gevolgen van de energietransitie (Middelkoop et al. 2018). Zowel de maandelijkse woon- en energielasten als de benodigde investeringskosten voor woningverduurzaming zijn een punt van zorg voor veel woningeigenaren (en daarmee wellicht ook voor de haalbaarheid van de beleidsambities in de gebouwde omgeving). Het Nationaal Instituut voor Budgetvoorzichting (Nibud) concludeert in een onlangs verschenen rapport dat minstens 2 miljoen woningeigenaren onvoldoende geld achter de hand hebben voor woningverduurzaming (Bos et al. 2020). Daarbij is een punt van aandacht dat de kenmerken van bewoners van onzuinigere en zuinigere woningen verschillen. Eerder onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat bewoners van onzuinigere woningen vaker ouderen zijn die al lang in de woning wonen en/of mensen zijn met lagere inkomens (Tigchelaar en Leidelmeijer 2013). Dit zijn juist de woningen waar relatief grote aanpassingen nodig zijn.

3.3 Toekomstverwachtingen met betrekking tot gevolgen van de energietransitie

Kernpunten

- Burgers zijn niet erg positief gestemd over verwachte effecten van de energietransitie op de eigen financiële situatie en die van anderen. Respectievelijk 55% en 59% verwacht achteruitgang, terwijl slechts 11% verbetering verwacht.
- Het aandeel mensen dat positieve effecten verwacht op de kwaliteit van de woning en woonomgeving, natuur en milieu en het landschap is groter dan het aandeel dat negatieve effecten verwacht.
- Over het effect op de Nederlandse economie (negatief: 25%, positief: 31%) is men een beetje verdeeld, hoewel ook hier de groep die een positief effect verwacht groter is.

- Veel mensen verwachten groeiende ongelijkheid en een toename van armoede in Nederland door de energietransitie. 58% verwacht dat het verschil tussen arm en rijk groter wordt, terwijl slechts 4% van de mensen een afname verwacht. 48% verwacht dat de armoede in Nederland zal toenemen, terwijl slechts 8% afname verwacht.

De belangrijkste pijler van het klimaatbeleid is het verkleinen van de afhankelijkheid van fossiele bronnen en het vergroten van het aandeel energie uit duurzame bronnen: de energietransitie. Deze energietransitie brengt veranderingen met zich mee voor verschillende aspecten van de kwaliteit van leven en leefomgeving, die zowel positief als negatief kunnen doorwerken. In welke richting veranderingen uiteindelijk zullen plaatsvinden is mede afhankelijk van keuzes die worden gemaakt in de vormgeving en uitvoering van beleid en van autonome ontwikkelingen. Hierna noemen we enkele voorbeelden van kansen en risico's.

Kansen en risico's voor economie en werkgelegenheid

De energietransitie biedt kansen voor economie en werkgelegenheid (Klimaatberaad 2019: 84; SER 2018, 2020), bijvoorbeeld door de groei van ('groene') werkgelegenheid. Daar staat tegenover dat met het uitfaseren van het winnen en gebruik van fossiele brandstoffen 'grijze' banen zullen verdwijnen. Ook liggen er kansen op het gebied van onafhankelijkheid van energievoorziening (bv. door lokale opwekking in lokaal eigendom, wat tevens kansen biedt voor het terugvloeiën van de baten naar de lokale gemeenschap).

Kansen en risico's voor woon- en leefomgeving

Daarnaast brengt de overgang naar hernieuwbare, duurzame en schone energiebronnen kansen met zich mee voor de kwaliteit van de woon- en leefomgeving. En daarmee voor de gezondheid, mits er voldoende aandacht is voor het benutten van die kansen en het beperken van mogelijke onbedoelde neveneffecten (Gezondheidsraad 2020). Zo kan vermindering van de emissie van verontreinigende stoffen door verbranding van fossiele en andere brandstoffen bijvoorbeeld positief bijdragen aan de buitenluchtkwaliteit, terwijl stillere voertuigmotoren kunnen bijdragen aan vermindering van blootstelling aan wegverkeersgeluid. De verduurzaming van de gebouwde omgeving brengt daarnaast kansen met zich mee voor de verbetering van de kwaliteit van de Nederlandse woningvoorraad. Die verbetering kan zich niet alleen in energetisch opzicht voordoen, maar ook op esthetisch vlak en met betrekking tot de binnenmilieukwaliteit. Zo kan isolatie het thermisch comfort in de woning gedurende het stookseizoen verbeteren. Goede ventilatie kan bijdragen aan verbetering van de binnenluchtkwaliteit. Tegelijkertijd kunnen onvolkomenheden in ontwerp, installatie, onderhoud, of gebruik van ventilatiesystemen negatief van invloed zijn op de binnenluchtkwaliteit (Gezondheidsraad 2020). Andere onbedoelde ongunstige effecten van woningverduurzaming zouden bijvoorbeeld kunnen optreden indien binnentemperaturen in de winter niet gegarandeerd kunnen worden door alternatieve warmtebronnen. Ook hitte kan een aandachtspunt zijn, wanneer woningen na woningisolatie te warm worden in de zomer (Bouwens et al. 2016; Fosas et al. 2018;

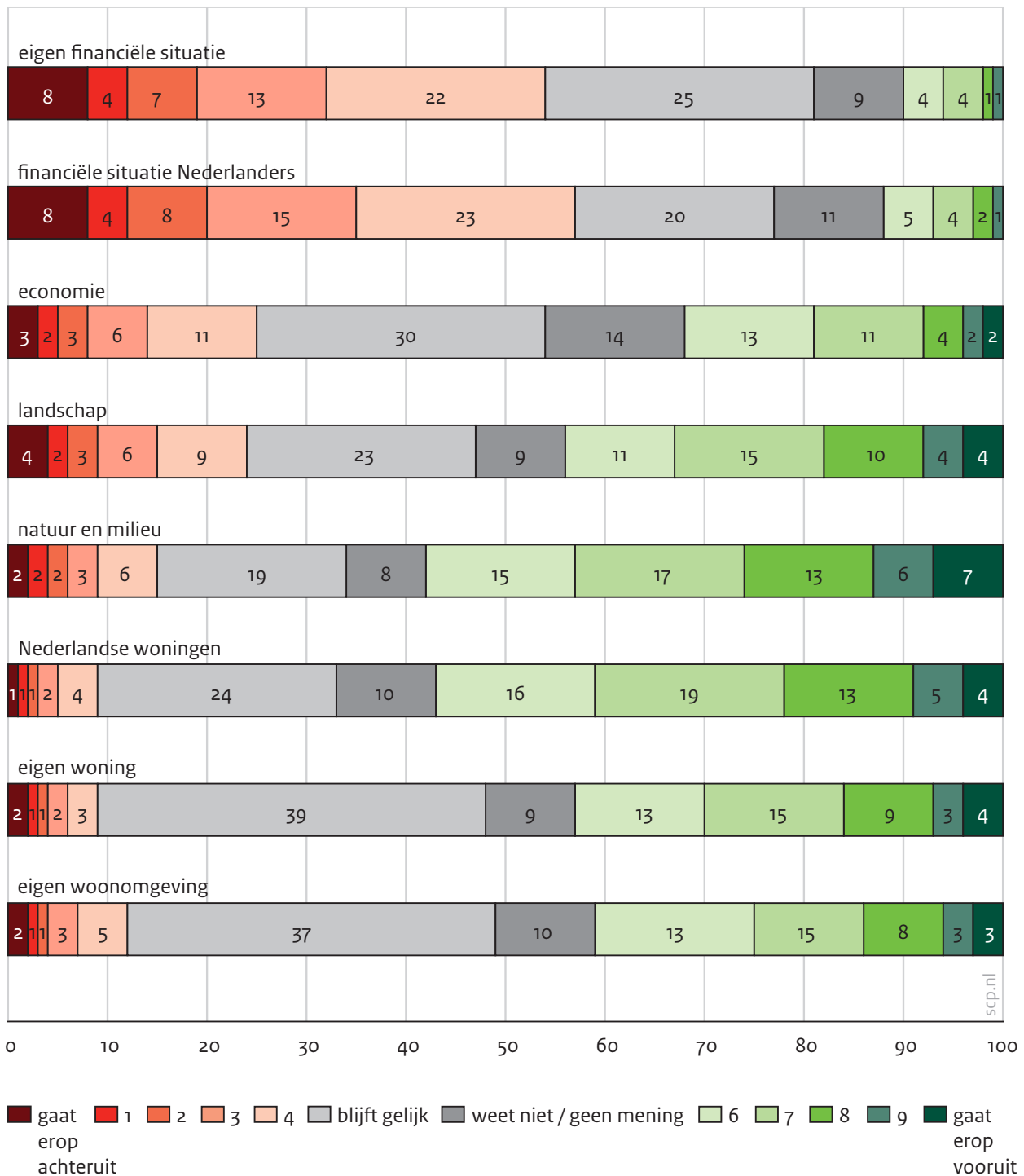
Loomans en Hensen 2018). Mechanische ventilatie en warmtepompen kunnen indien onvoldoende voorzien van geluiddempende maatregelen – mogelijk een nieuwe bron van geluidhinder vormen (Gezondheidsraad 2020). Grootschalige opwekking van hernieuwbare energie kan ook (zowel in positieve als in negatieve zin) van invloed zijn op de kwaliteit van de leefomgeving. Zo kan de plaatsing van bijvoorbeeld windmolenparken en zonneweides van invloed zijn op de landschappelijke kwaliteit. De energietransitie kan, kortom, worden aangegrepen als kans om de woon- en leefomgeving te verbeteren, mits er voldoende aandacht is voor het benutten van de kansen en voor het reduceren van de risico's. Het verbeterpotentieel is het grootst in situaties waar de woon- en leefomgevingskwaliteit op dit moment het minst gunstig is. Tot slot zal de mate waarin de potentiële negatieve gevolgen van klimaatverandering kunnen worden afgewend naar verwachting van invloed zijn op de toekomstige kwaliteit van natuur en milieu.

Veel burgers verwachten financiële achteruitgang door de energietransitie

Op welke terreinen verwachten Nederlandse burgers veranderingen? En in welke richting? Figuur 3.3 laat zien dat mensen vooral somber gestemd zijn over de verwachte financiële gevolgen van de energietransitie. Meer dan de helft van de mensen verwacht dat de eigen financiële situatie (55%) en de financiële situatie van andere mensen in Nederland (59%) erop achteruit zal gaan als gevolg van de overstap op duurzame energie. Slechts 11% verwacht juist verbetering op deze punten. Positiever is men over de verwachte verandering van de kwaliteit van de eigen woning en woonomgeving, van Nederlandse woningen en van natuur en milieu. Het aandeel mensen dat op deze vlakken positieve effecten verwacht van de energietransitie is duidelijk groter dan het aandeel mensen dat negatieve effecten verwacht. Over de verwachte effecten op de kwaliteit van het landschap (negatief: 24%, positief: 44%) en de Nederlandse economie (negatief: 25%, positief: 31%) lijkt men wat meer verdeeld, hoewel het aantal mensen dat op deze vlakken positieve effecten verwacht naar schatting groter is dan het aandeel dat negatieve effecten verwacht.

Figuur 3.3

Antwoord op de vraag: ‘Mensen hebben verschillende verwachtingen over wat er zal gebeuren als Nederland overstapt op duurzame energie. Hoe verwacht u dat onderstaande punten zullen gaan veranderen als dit gebeurt?’, 2019 (in procenten, gewogen)^a

- a Antwoord op de vragen:
 ‘Mensen hebben verschillende verwachtingen over wat er zal gebeuren als Nederland overstapt op duurzame energie. Hoe verwacht u dat onderstaande punten zullen gaan veranderen als dit gebeurt?’
 Mijn eigen financiële situatie.
 De financiële situatie van de mensen in Nederland.
 De Nederlandse economie.

- De kwaliteit van het landschap.
- De natuur en het milieu.
- De kwaliteit van Nederlandse woningen.
- De kwaliteit van mijn eigen woning.
- De kwaliteit van mijn eigen woonomgeving.

Bron: VET'19

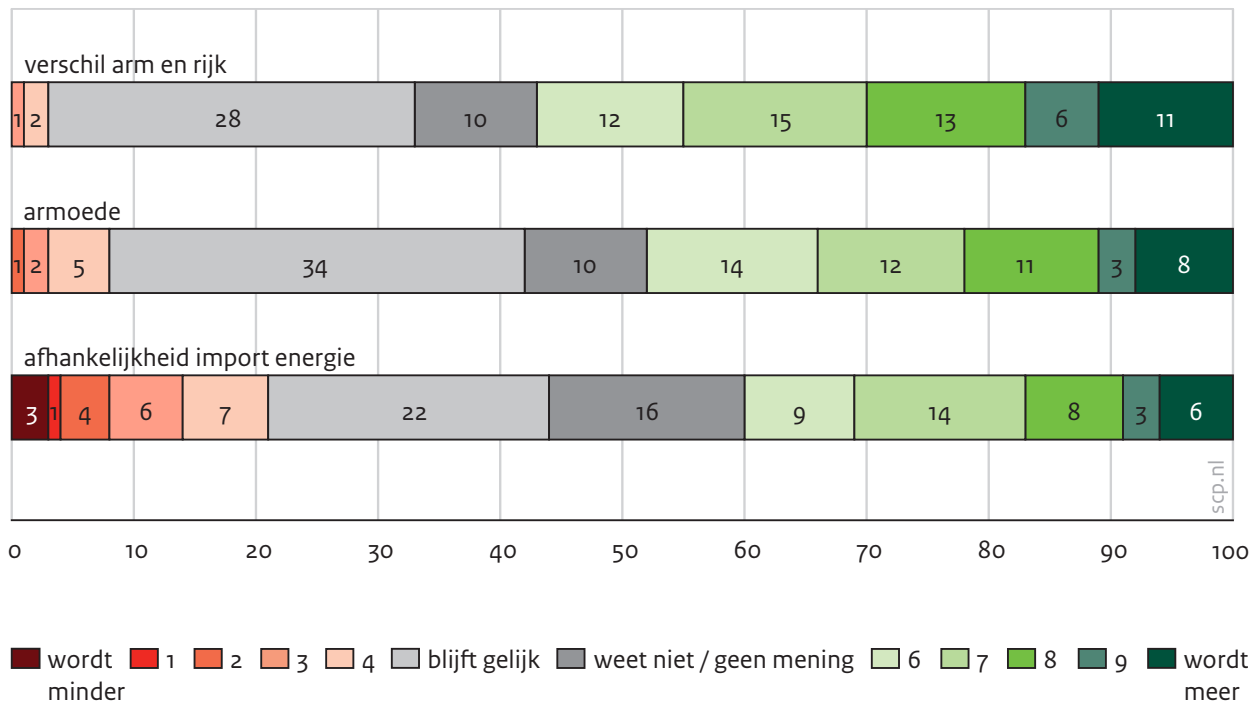
Veel burgers verwachten groeiende ongelijkheid en toename in armoede door energietransitie

Ook verwacht men groeiende ongelijkheid in Nederland als gevolg van de energietransitie. Een meerderheid van de mensen (58%) verwacht dat de energietransitie ervoor zal zorgen dat het verschil tussen arm en rijk groter wordt, terwijl slechts 4% van de mensen verwacht dat dit verschil kleiner wordt (figuur 3.4). Ook verwacht een substantieel deel van de mensen dat de armoede in Nederland als gevolg van de transitie zal toenemen (48%), terwijl slechts een klein deel van de mensen (8%) verwacht dat de armoede zal verminderen. Over de verwachte effecten op afhankelijkheid van import van energie uit het buitenland is men meer verdeeld.

Wat betekent die zorg over groeiende ongelijkheid door de energietransitie voor het belang dat aan klimaataanpak wordt gehecht? Is er een verschil in ervaren belang en urgentie van klimaataanpak, of vindt deze groep vooral dat bedrijven meer zouden moeten doen? Om die vraag te beantwoorden hebben we de opvattingen over belang, urgentie en verantwoordelijkheidsverdeling nader bekeken in de deelgroepen van mensen die verwachten dat de ongelijkheid zal toenemen, gelijk blijft, of afneemt. De verschillen in het ervaren belang van anders leven, energiebesparing, overstap op duurzame energie en de ervaren urgentie zijn relatief klein (en verschillen zijn niet statistisch significant voor energiebesparing). De groep die verwacht dat de ongelijkheid tussen arm en rijk zal toenemen vindt wel in sterkere mate dat bedrijven hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Dat betekent overigens niet dat zij minder verantwoordelijkheid zien voor het eigen huishouden dan de andere deelgroepen (dat verschil is relatief klein en niet statistisch significant).

Figuur 3.4

Antwoord op de vraag: ‘Mensen hebben verschillende verwachtingen over wat er zal gebeuren als Nederland overstapt op duurzame energie. Hoe verwacht u dat onderstaande punten zullen gaan veranderen als dit gebeurt?’, 2019 (in procenten, gewogen)^a

- a Antwoord op de vragen:
 ‘Mensen hebben verschillende verwachtingen over wat er zal gebeuren als Nederland overstapt op duurzame energie. Hoe verwacht u dat onderstaande punten zullen gaan veranderen als dit gebeurt?’
 Het verschil tussen arm en rijk in Nederland.
 Armoede in Nederland.
 Afhankelijkheid van import van energie uit het buitenland.

Bron: VET’19

3.4 Klimaatmaatregelen en rechtvaardigheid

Kernpunten

- Een meerderheid (60%) heeft het gevoel dat de kosten niet eerlijk verdeeld worden tussen burgers en bedrijven (slechts 17% heeft het gevoel van wel).
- Het contrast in ervaren rechtvaardigheid van lastenverdeling tussen burgers onderling is kleiner: 45% heeft het gevoel dat de kosten niet eerlijk worden verdeeld, terwijl minder dan een kwart het gevoel heeft dat de kosten wel eerlijk worden verdeeld tussen arme en rijke Nederlanders (23%).

Ervaren rechtvaardigheid is een belangrijk element in de acceptatie van klimaatbeleid. Verschillende studies laten een verband hiertussen zien (Akter en Bennett 2011; Anderson et al. 2017; Dreyer en Walker 2013; Visschers en Siegrist 2012). Ervaren onrechtvaardigheid kan de

weerstand doen toenemen (Klinsky et al. 2017) en kan leiden tot toename van weerstand tegen het energietransitiebeleid en tot conflict (Grossmann 2019). Een rechtvaardige energietransitie bestaat uit drie elementen: distributieve rechtvaardigheid, procedurele rechtvaardigheid en erkenning (*recognition justice*) (Finley-Brook en Holloman 2016; Heffron en McCauley 2017; Jenkins et al. 2016). Distributieve rechtvaardigheid heeft betrekking op een rechtvaardige verdeling van de kosten en baten, risico's en kansen. Procedurele rechtvaardigheid gaat over de mate waarin processen als rechtvaardig kunnen worden beschouwd, ten aanzien van onder meer transparantie en betrokkenheid. De derde component (erkenning) betreft de mate waarin sociale groepen zich voldoende gezien en erkend voelen in hun specifieke behoeften en zorgen en het gevoel hebben dat zij daarin serieus genomen en gerespecteerd worden (Jenkins et al. 2016).

Terwijl ervaren rechtvaardigheid van essentieel belang is voor een succesvol verloop van de transitie, kan framing rond dit thema (het in het politieke proces bewust benadrukken van (on)rechtvaardigheid als keerzijde van klimaatbeleid) ook door belanghebbende partijen gebruikt worden als argument om klimaataanpak te vertragen (Lamb et al. 2020). Frames en claims van rechtvaardigheid of onrechtvaardigheid zijn dan ook een centraal element in politieke onderhandelingsprocessen op internationaal, nationaal en lokaal niveau en kunnen op verschillende manieren van invloed zijn op de haalbaarheid van klimaatdoelen (Patterson et al. 2018). Klinsky et al. (2017) beargumenteren dat het essentieel is om de gevolgen voor (on)gelijkheid en (on)rechtvaardigheid in de analyse van de gevolgen van beleidskeuzes zorgvuldig mee te nemen. Alleen zo kunnen de implicaties voor verschillende mensen en groepen goed worden geïdentificeerd en geadresseerd. Dit kan bijdragen aan inspanningen om te komen tot adequate, eerlijke en duurzame klimaatactie. Zij stellen dat dit essentieel is voor de slaagkans van het klimaatbeleid; dat het beleid daarmee staat of valt (Klinsky et al. 2017). Swilling en collega's (2015) beargumenteren dat een rechtvaardige transitie niet alleen bestaat uit commitment met betrekking tot duurzaamheid, maar ook tot welbevinden (o.a. inkomen, opleiding en gezondheid) en moet worden gezien als een structureel veranderingsproces dat resulteert in twee met elkaar samenhangende doelen: brede welvaart en duurzame samenleving.

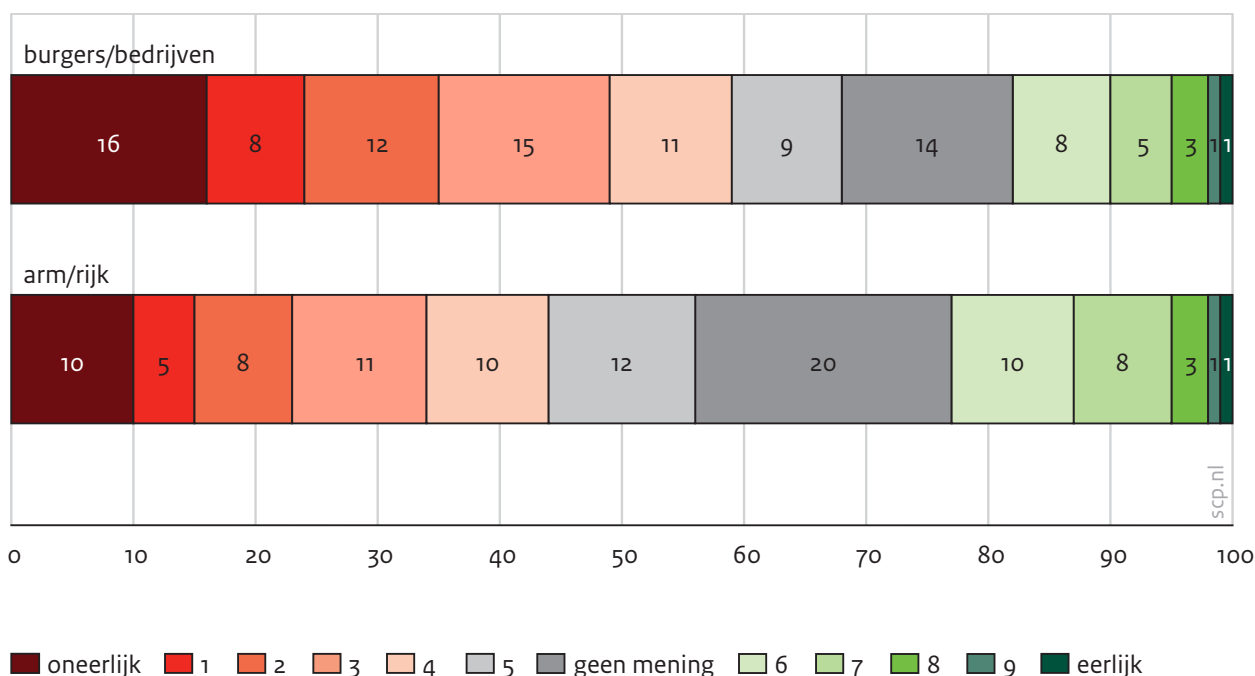
Gezien het relatief prille stadium waarin de transitie zich nu bevindt, is het voor mensen lastig de ervaren mate van *energy justice* te beoordelen. In het publieke debat is vooral een rechtvaardige verdeling van de kosten punt van discussie. In eerder kwalitatief onderzoek van het SCP kwam het ervaren belang van een eerlijke verdeling van kosten van de aardgas-transitie onder burgers ook duidelijk naar voren (Steenbekkers en Scholte 2019).

In welke mate hebben burgers het gevoel dat er sprake is van distributieve rechtvaardigheid? Het beeld is weinig positief: een meerderheid (60%) heeft het gevoel dat de kosten niet eerlijk verdeeld worden tussen burgers en bedrijven, terwijl slechts 17% het gevoel heeft dat dit wel het geval is. Het contrast is wat minder groot als we kijken naar de ervaren rechtvaardigheid van kostenverdeling tussen burgers onderling. Desalniettemin zien we ook daar dat een substantiële groep van 45% het gevoel heeft dat de kosten niet eerlijk worden verdeeld tussen arme en rijke Nederlanders, terwijl minder dan een kwart van de

Nederlanders het gevoel heeft dat de kosten wel eerlijk worden verdeeld tussen deze groepen (23%).

Figuur 3.5

Antwoord op de vraag: 'In hoeverre hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen ...?', 2019 (in procenten, gewogen)^a

- a Antwoord op de vraag: 'In hoeverre hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen ...
 ... burgers en bedrijven?
 ... arme en rijke Nederlanders?

Bron: VET'19

Dit roept de vraag op hoe mensen die het gevoel hebben dat de lasten onrechtvaardig worden verdeeld tussen burgers en bedrijven tegenover de aanpak van klimaatverandering staan. Daar valt op dat de verschillen tussen de groep die de lastenverdeling als oneerlijk ervaart en de groep die dat als eerlijk ervaart relatief klein zijn: in beide groepen onderschrijft een ruime meerderheid het belang van anders leven, energiebesparing en overstap naar duurzame energie (bijna tot ruim driekwart).

Ook ervaart de groep die de lastenverdeling van klimaataanpak tussen burgers en bedrijven oneerlijk vindt een zeker zo hoge urgentie van een mondiale klimaataanpak. Deze groep lijkt met name sterker van mening dat bedrijven hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Dat betekent overigens niet dat zij minder eigen verantwoordelijkheid zouden zien. Zij vinden dat er ongeveer evenveel verantwoordelijkheid bij het eigen huishouden ligt als de groep die de lastenverdeling tussen burgers en bedrijven als eerlijk ervaart. Kortom, deze bevindingen lijken te suggereren dat het zeker niet gaat om mensen die de

urgentie van de aanpak van het probleem zouden ontkennen, of hun eigen verantwoordelijkheid niet zouden willen nemen (zie bijlage B).

4 Dimensies in klimaatopvattingen

In de voorgaande hoofdstukken keken we naar opvattingen over klimaat en klimaatmaatregelen in de samenleving. In dit hoofdstuk zoomen we in op een drietal dimensies. We kijken daarbij naar de verschillen in typen opvattingen rond het thema klimaat en klimaatbeleid in verschillende groepen in de samenleving. We doen dat vanuit drie verschillende invalshoeken (lenzen): zorgen over klimaatverandering en klimaatmaatregelen (§ 4.1), onvrede (§ 4.2) en lasten en lastenverdeling (§ 4.3). Hiertoe voeren we een drietal latente-klasse-analyses (LCA's) uit. Een LCA biedt de mogelijkheid om op basis van een aantal (geobserveerde) opvattingsvariabelen een aantal latente (verborgen) groepen te identificeren die overeenkomsten vertonen in hun opvattingen.

Voor elk van deze drie lenzen (zorgen, (on)vrede en lasten/lastenverdeling) hebben we de respondenten een aantal vragen en stellingen voorgelegd (de geobserveerde variabelen). In een LCA wordt de aanname gemaakt dat, onderliggend aan deze geobserveerde variabelen, ongeobserveerde groepen ten grondslag liggen (de zogenoemde latente klassen) die maken dat de respondenten op elkaar lijkende antwoordpatronen laten zien op de geobserveerde variabelen. Zie Bijlage A, methodologische verantwoording voor een uitgebreidere toelichting.

We veronderstellen dus dat er in de samenleving verschillende groepen burgers zijn die vanwege een samenspel van redenen overeenkomsten vertonen in het type zorgen, of type (on)vrede dat zij ervaren, of in het type opvattingen over de lasten(verdeling) van klimaatbeleid. In dit hoofdstuk bekijken we welke groepen we in onze gegevens terugzien, hoe groot deze groepen zijn en op basis van welke kenmerken deze van elkaar verschillen. Het bekijken van opvattingen rond het thema klimaat door deze verschillende invalshoeken geeft meer zicht op hoe het thema in de samenleving leeft. Het geeft ook meer inzicht in hoe groepen burgers verschillen in hun zorgen, onvrede en opvattingen rond de lastenverdeling en betaalbaarheid van de klimaataanpak en in de omvang en kenmerken van die groepen. Deze kennis biedt aanknopingspunten voor beleidsmakers om hier in het vormgeven en in de uitvoering van klimaat- en energiebeleid beter rekening mee te kunnen houden.

Type zorgen: klimaat en klimaatmaatregelen

Eerder SCP-onderzoek laat zien dat de verdeeldheid rond het thema klimaat de laatste jaren is toegenomen (Dekker en Den Ridder 2020). In hoofdstuk 2 en 3 lieten we zien dat zowel de zorgen over de gevolgen van klimaatverandering zelf, als de zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen gedeeld zijn. Dat het een het ander niet uitsluit laat zich raden en laten onze bevindingen ook duidelijk zien. Terwijl driekwart van de mensen bezorgd is over de gevolgen van klimaatverandering (76%), is een ongeveer even groot deel van de mensen bezorgd over de effecten van klimaatmaatregelen. Het gaat dan zowel om bezorgdheid dat deze maatregelen niet voldoende zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen (75%), als dat deze het leven duurder zullen maken (74%). Alleen al uit die

grote omvang van de groepen valt af te leiden dat er sprake moet zijn van een substantiële mate van overlap. Een aanzienlijke groep mensen is niet alleen bezorgd over óf klimaatverandering óf de kosten van maatregelen, maar over en/of klimaatverandering en/of de effectiviteit van maatregelen en/of de kosten daarvan.

Type onvrede

Eerder onderzoek laat ook onvrede en weerstand in de samenleving zien (Dekker en Den Ridder 2020). Enerzijds zijn er mensen die aangeven dat ze alle aandacht voor het klimaat overdreven vinden, andere onderwerpen belangrijker vinden, kritische vragen stellen bij de huidige aanpak en vinden dat deze maatregelen de burgers verplicht op kosten jagen. Anderzijds zijn er mensen die vinden dat het vijf voor twaalf is dat er minder gepraat moet worden en dat doortastend beleid nodig is (Dekker en Den Ridder 2020). Hoofdstuk 2 geeft voor een aantal indicatoren van onvrede een beeld van hoe groot de groepen zijn waarin bijvoorbeeld het gevoel leeft dat klimaatmaatregelen aan burgers worden opgedrongen, of boosheid heerst over de klimaataandacht ten opzichte van andere kwesties, of het gevoel leeft 'nergens meer van te mogen genieten', of ergernis aan anderen voorkomt. We verwachten dat er naast een brede middengroep verschillende groepen zijn die in hun type onvrede verschillen, maar we weten niet welke groepen dit zijn, hoe groot die groepen zijn, hoe uitgesproken deze zijn, op welke punten van onvrede zij zich met name onderscheiden en op basis van welke kenmerken ze van elkaar verschillen.

Type opvattingen: lasten en lastenverdeling

Eerder scp-onderzoek laat zien dat rechtvaardigheid van de lastenverdeling een terugkerend thema is, naast zorgen over de kosten en betaalbaarheid van klimaatmaatregelen voor burgers. Het gaat dan zowel om rechtvaardigheid van de verdeling tussen burgers en bedrijfsleven, als tussen burgers onderling (Dekker en Den Ridder 2020; Steenbekkers en Scholte 2019). We zien dit ook in dit onderzoek terug. Hoofdstuk 3 laat bijvoorbeeld zien dat ruim de helft van de mensen verwacht dat zij er door de energietransitie in hun financiële situatie op achteruit zullen gaan, dat het verschil tussen arm en rijk zal toenemen, en/of dat zij van mening zijn dat de kosten van het tegengaan oneerlijk worden verdeeld tussen burgers en bedrijven. Bijna de helft van de mensen verwacht dat armoede in Nederland zal toenemen als Nederland overstapt op duurzame energie.

Wanneer de voordelen van klimaatmaatregelen uiteindelijk vooral ten goede zouden komen aan de rijkere burgers, terwijl minder vermogende burgers er juist verder op achteruit gaan, kunnen verschillen tussen burgers toenemen en zou een mattheuseffect kunnen optreden (Merton 1968; Straver et al. 2018). Burgers die de middelen hebben om in woningverduurzaming te investeren, zullen bijvoorbeeld minder geraakt worden door mogelijke belastingverhogingen op gas, terwijl zij ook de voordelen hebben van bijvoorbeeld subsidies, toename van woningwaarde, rendement van zonnepanelen en een lagere energierekening. Elektrisch rijden is, ook met subsidie, lang niet voor iedereen betaalbaar en alleen degenen die de middelen hebben voor de aanschaf van een elektrische auto kunnen aanspraak maken op subsidie. Markkanen en Anger-Kraavi (2018) laten in een onder-

zoeksynthese zien dat er aanwijzingen zijn voor een samenhang tussen inspanningen van landen om de klimaatdoelen van Parijs te halen en een risico op toenemende ongelijkheid. Zij stellen dat het verzachten (of voorkomen) van negatieve ongelijkheidseffecten bewuste inspanning vraagt, waarbij rekening gehouden moet worden met mogelijke ongelijkheidseffecten in alle stadia van beleidsvorming (planning, ontwikkeling en implementatie) (Markkanen en Anger-Kraavi 2018).

We verwachten dat er ook op dit thema verschillende groepen burgers zijn die verschillen in hun type opvattingen. Maar welke groepen dit zijn, hoe groot die groepen zijn en waarop zij zich van elkaar onderscheiden zowel in opvattingen als in kenmerken, daarover is het inzicht nog beperkt.

4.1 Bezorgdheid over klimaat en klimaatmaatregelen

In deze paragraaf bestuderen we klimaatopvattingen in de samenleving vanuit de lens van zorgen over klimaatverandering en klimaatbeleid. We onderzoeken of we groepen kunnen ontdekken (latente klassen) in onze data van mensen die verschillen in hun type zorgen. We trachten deze groepen beter te begrijpen door te bekijken op basis van welke kenmerken deze groepen van elkaar verschillen. We nemen daartoe de stellingen over bezorgdheid in onze analyses mee. Voor klimaatverandering betreft dit de stellingen over bezorgdheid over gevolgen voor natuur en milieu, het leven van mensen wereldwijd en het eigen leven. Voor klimaatmaatregelen gaat het om de stellingen over bezorgdheid over de gevolgen voor kosten van levensonderhoud, betaalbaarheid van de energierekening, manier van leven en de toereikendheid ervan om het klimaatprobleem op te lossen. De verdeling van die opvattingen in de populatie is eerder beschreven in hoofdstukken 2 en 3 (§ 2.2 en § 3.2).¹

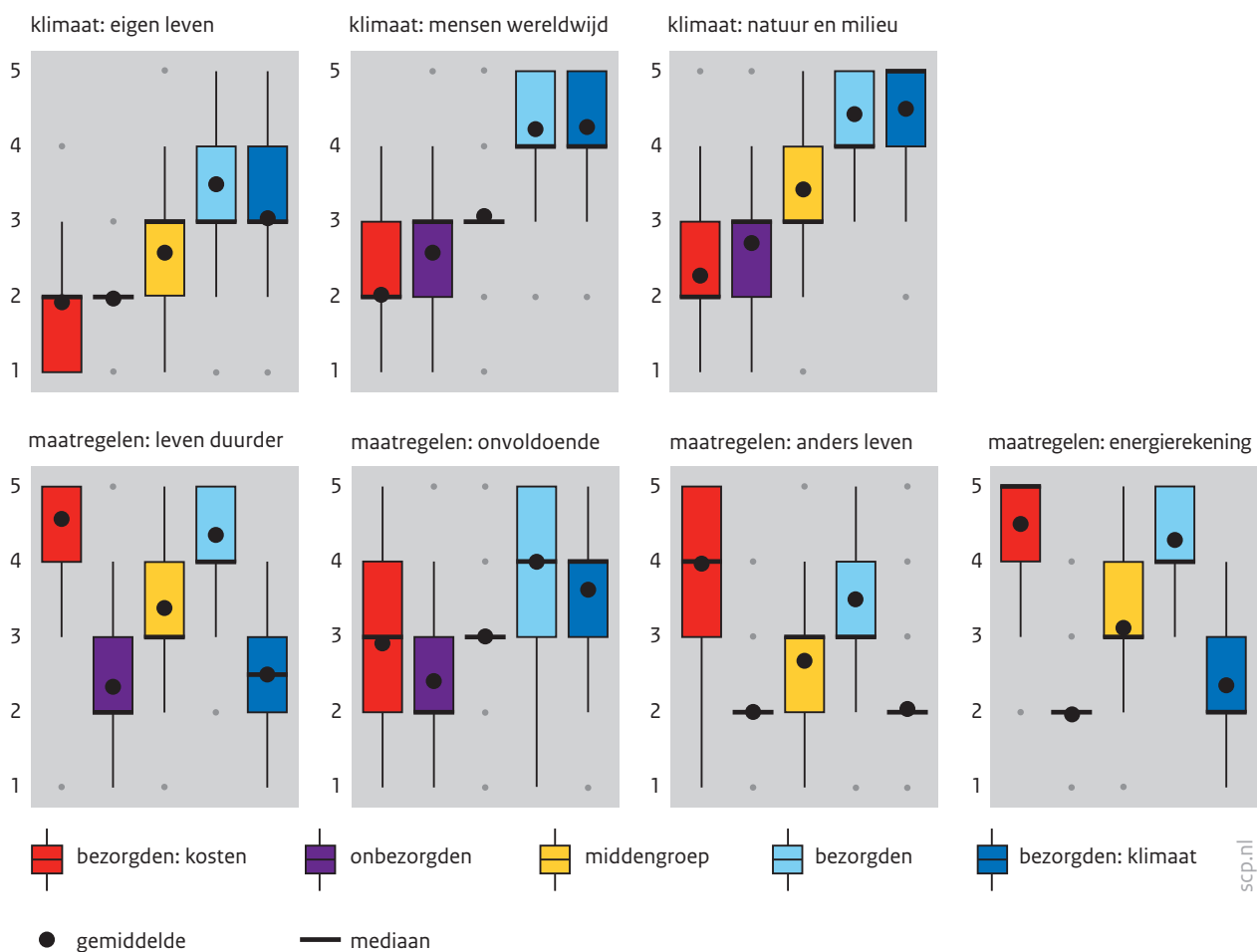
Op basis van de latente-klasse-analyse onderscheiden we vijf groepen die verschillen in hun type zorgen over gevolgen van klimaatverandering en klimaatmaatregelen (figuur 4.1). Voordat we vervolgen met het beschrijven van de groepen, is het belangrijk om op te merken dat de bevindingen met enige voorzichtigheid dienen te worden geïnterpreteerd. Met deze verkennende analyses kunnen we slechts een eerste schets bieden van de groepen die we in de samenleving zien in deze discussie. De labels die we gebruiken om in de bespreking van de bevindingen groepen van elkaar te kunnen onderscheiden moeten dan ook met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd (zie de methodologische bijlage (bijlage A) voor aanvullende toelichting).²

Na het onderscheiden van deze vijf groepen, bestuderen we vervolgens op basis van welke sociaal-demografische kenmerken deze groepen van elkaar verschillen. Dit doen we met een multinomiale regressieanalyse, met de middengroep als referentiecategorie³.

De beschrijvende statistieken van de groepen en de resultaten van die regressieanalyse presenteren we in tabellen in de bijlage (zie bijlage C, tabel C.1a en C.1b). De belangrijkste bevindingen (significante verschillen) nemen we in de beschrijvingen van deze vijf groepen mee.

Figuur 4.1

Boxplot van de zeven indicatoren waarmee de latente klassen zijn bepaald (N = 2326)^{a, b, c, d}

- a De respondenten die op alle zeven vragen (zorgen klimaat: eigen leven, mensen wereldwijd, natuur en milieu; zorgen klimaatmaatregelen: leven duurder, onvoldoende, anders leven, energierekening) 'weet niet' hebben geantwoord, zijn niet meegenomen in de latente-klasse-analyse.
- b Op de y-as staan de scores voor de bijbehorende stellingen weergegeven: 1 tot en met 5, overeenkomend met de schaal waarmee deze onderdelen werden uitgevraagd (1 = helemaal niet bezorgd; 2 = niet erg bezorgd; 3 = een beetje bezorgd; 4 = erg bezorgd; 5 = uiterst bezorgd).
- c De lijn in de rechthoeken geeft de mediaan aan en de grenzen van de rechthoeken het eerste (25%) en derde kwartiel (75%). De lijnen geven de antwoorden van alle respondenten bij elkaar genomen weer (100%) met uitzondering van enkele uitbijters. De stip in de figuur geeft de groepsgemiddelde waarde weer.
- d In deze analyse gingen de volgende zeven vragen mee:
 Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft.....
 ...voor uw eigen leven?
 ...voor het leven van alle mensen wereldwijd?
 ...voor de natuur en het milieu?
 Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering...
 ... uw leven duurder zullen maken?
 ... niet goed genoeg zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen?
 ... ervoor zullen zorgen dat u anders moet gaan leven?
 ... ervoor zullen zorgen dat u (meer) moeite zult hebben om uw energierekening te betalen?

Groep 1: bezorgden (kosten)

In deze groep domineren de zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen en dan met name de gevolgen voor de kosten van levensonderhoud. Deze groep vraagt zich af: 'Maken deze maatregelen mijn leven duurder?', 'Zorgen ze ervoor dat ik meer moeite zal hebben mijn energierekening te betalen?', 'Zorgen ze ervoor dat ik anders moet gaan leven?' Deze groep is niet zozeer bezorgd over gevolgen van klimaatverandering, en ook niet of slechts een beetje bezorgd dat de klimaatmaatregelen onvoldoende zullen zijn om het probleem op te lossen.

Wat kenmerkt deze groep? In omvang is dit de kleinste groep (circa 8%). Het aandeel mannen is relatief hoog (65% is man)⁴. De regressieanalyses laten een verband zien met financiële situatie en geslacht. Mannen hebben een hogere kans dan vrouwen om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Respondenten die aangeven (zeer) moeilijk rond te kunnen komen hebben een beduidend hogere kans om in deze groep te vallen dan in de middengroep. De samenhang met financiële situatie lijkt te suggereren dat in deze (kleinste) groep wellicht andere zorgen leven dan klimaatverandering.

Groep 2: onbezorgden

De tweede groep die we onderscheiden is relatief onbezorgd, zowel over de gevolgen van klimaatverandering als over die van klimaatmaatregelen. Ook dit is in omvang een relatief kleine groep (circa 13%). In deze groep zitten verhoudingsgewijs relatief veel hogeropgeleiden en respondenten die aangeven (zeer) makkelijk rond te kunnen komen (46% is hogeropgeleid; 81% kan (zeer) makkelijk rondkomen). De regressieanalyses laten een verband zien met opleiding en financiële situatie. Mensen die aangeven niet moeilijk / niet makkelijk of (zeer) moeilijk te kunnen rondkomen hebben een beduidend lagere kans dan mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in deze groep te vallen dan in de middengroep.

Groep 3: middengroep

De derde groep is nergens echt uitgesproken bezorgd over, noch over klimaatverandering, noch over klimaatmaatregelen. Dat wil niet zeggen dat ze helemaal niet bezorgd zijn. Zij zijn gemiddeld over alles een beetje bezorgd. Ze zijn het minst bezorgd over de gevolgen voor hun eigen leven (daarover maken zij zich niet tot een beetje bezorgd). Deze groep respondenten is relatief groot in omvang (circa 41%).

Wie behoren tot deze grote gematigde middengroep? Die vraag is zowel lastig als eenvoudig te beantwoorden. Mensen die niet uitgesproken bezorgd (zeggen te) zijn, zijn te vinden in alle lagen van de bevolking (zie tabel C.1a in bijlage C). Zo bestaat deze 'middengroep' van respondenten bijvoorbeeld procentueel gezien uit vergelijkbare aandelen lager-, middelbaar- en hogeropgeleiden (respectievelijk 31%, 35% en 33%) en is het aandeel mensen redelijk evenredig verdeeld over de inkomenskwintielen (respectievelijk 20%, 22%, 21%, 20% en 18%). Dit betekent overigens niet dat deze groep daarmee ook een representatieve afspiegeling is van de bevolking.

Groep 4: bezorgden (klimaatverandering en klimaatmaatregelen)

De vierde groep maakt zich over alles juist erg bezorgd, zowel over gevolgen van klimaatverandering als over de gevolgen van de klimaatmaatregelen. Ze maken zich met name zorgen over de kosten van klimaatmaatregelen. Ze vragen zich af of deze maatregelen hun leven duurder maken en of ze ervoor zorgen dat ze meer moeite zullen hebben met het betalen van hun energierekening. Maar ook maken zij zich zorgen over de toereikendheid van de maatregelen om het klimaatprobleem op te lossen. Hoewel ze zich het minste zorgen lijken te maken over de gevolgen van klimaatverandering en klimaatmaatregelen voor hun eigen leven en manier van leven, zijn ze ook daarover een beetje tot erg bezorgd. Deze groep bezorgden die over beide kwesties erg bezorgd is (gevolgen van klimaatverandering en van klimaatmaatregelen) laat zien dat sterke bezorgdheid over gevolgen van klimaatmaatregelen en sterke bezorgdheid over klimaatverandering samen kunnen gaan.

Wat kenmerkt deze groep? Deze groep is relatief klein in omvang (15%). 30% van de respondenten valt in het laagste inkomenskwintiel en bijna een kwart (24%) geeft aan (zeer) moeilijk rond te kunnen komen. De regressieanalyses laten een verband zien met financiële situatie, leeftijd en stedelijkheid: vooral mensen die aangeven (zeer) moeilijk rond te kunnen komen, maar ook mensen die niet moeilijk / niet makkelijk rond kunnen komen hebben een beduidend grotere kans dan mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Ook de 55-plussers hebben een hogere kans dan jongvolwassenen om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep. Tot slot hebben stedelingen een hogere kans dan niet-stedelingen om in deze groep te vallen dan in de middengroep.

Groep 5: bezorgden (klimaatverandering)

In de vijfde groep domineren zorgen over klimaatverandering. Deze groep is met name erg bezorgd over de gevolgen voor natuur en milieu en voor het leven van mensen wereldwijd. Over de kosten van maatregelen maken zij zich weinig tot geen zorgen. Wel zijn zij bezorgd over de toereikendheid van de maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan.

Wat kenmerkt deze groep? In omvang beslaat deze groep iets meer dan een vijfde van het aandeel respondenten in de analyse (22%). Hogeropgeleiden zijn relatief sterk vertegenwoordigd in deze groep (62% hogeropgeleid, 13% lageropgeleid). Mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen zijn ook relatief sterk vertegenwoordigd. Het aandeel respondenten dat aangeeft (zeer) makkelijk rond te kunnen komen in deze groep is 77%. Tot slot is het aandeel jongvolwassen respondenten (jonger dan 35 jaar) het hoogst in deze groep (21%). De regressieanalyses laten een verband zien met opleiding en financiële situatie, geslacht en leeftijd. Hogeropgeleiden en middelbaaropgeleiden hebben vergeleken met lageropgeleiden een hogere kans om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep. Mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen hebben een beduidend hogere kans dan mensen die niet moeilijk / niet makkelijk of (zeer) moeilijk rond kunnen komen om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep. Jongvolwassenen (18-34 jaar) hebben een hogere kans dan 35-44-jarigen om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep.

Financiële situatie speelt een rol

Financiële situatie is een belangrijke factor in het type zorgen. Mensen die aangeven moeilijker rond te kunnen komen hebben een veel hogere kans om in de groepen te vallen waar de bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatmaatregelen voor de kosten van levensonderhoud, betaalbaarheid van de energierekening en manier van leven groot is. Tegelijkertijd hebben mensen die aangeven (zeer) makkelijk rond te kunnen komen een hogere kans dan mensen die moeilijker kunnen rondkomen om in de groepen te vallen waar de bezorgdheid over deze mogelijke gevolgen van klimaatmaatregelen laag is (al dan niet in combinatie met zorgen over klimaatverandering).

Samenhang met opleiding

Ook zien we een samenhang met opleiding. Hogeropgeleiden hebben een hogere kans om in groepen te vallen waarin de bezorgdheid over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor kosten van levensonderhoud en manier van leven laag is. Zij hebben mogelijk (evenals degenen die makkelijker rondkomen) minder reden om zich zorgen te maken over deze gevolgen van klimaatmaatregelen. Dit kan samen gaan met een lage bezorgdheid over klimaatverandering (groep 'onbezorgden'), maar vaker gaat dit samen met hoge bezorgdheid over klimaatverandering en over de ontoereikendheid van maatregelen (groep 'klimaatbezorgden').

Leeftijd

Een verband met leeftijd zien we ook. 55-plussers hebben vergeleken met jongvolwassenen een hogere kans om in de groep 'bezorgden (klimaat en klimaatmaatregelen)' te vallen, terwijl jongvolwassenen een hogere kans hebben dan 35-44-jarigen om in de groep 'bezorgden (klimaatverandering)' te vallen (dan in de middengroep).

Tot slot zien we een verband met stedelijkheid en geslacht. Stedelingen hebben vergeleken met niet-stedelingen een hogere kans om in de groep 'bezorgden (klimaat en klimaatmaatregelen)' te vallen. Mannen hebben een hogere kans dan vrouwen om in de groep te vallen die zich vooral zorgen maakt over gevolgen van klimaatmaatregelen voor kosten van levensonderhoud, energierekening en manier van leven (dan in de middengroep).

Concluderend

We zien in de samenleving vijf verschillende groepen die verschillen in hun type zorgen. Deze groepen onderscheiden zich naar het zwaartepunt van hun zorgen (terwijl groep 1 neigt naar zorgen over klimaatmaatregelen, neigt groep 5 juist naar zorgen over klimaatverandering) en de mate van ernst van hun zorgen over beide (terwijl groep 2 relatief onbezorgd is en groep 3 een beetje bezorgd is, is groep 4 relatief bezorgd over beide). Terwijl zorgen over klimaatverandering breed leven, is men ook bezorgd over de wijze waarop het klimaatbeleid wordt vormgegeven. Veel mensen maken zich niet alleen zorgen over klimaatverandering, maar ook over de gevolgen van klimaatmaatregelen, vooral voor de kosten van levensonderhoud, betaalbaarheid van de energierekening en manier van

leven. Zorgen over klimaatverandering en gevolgen van klimaatmaatregelen sluiten elkaar niet uit, veel vaker gaan ze samen. Bij elkaar opgeteld omvatten de groepen mensen die een beetje (41%) of erg bezorgd zijn (15%) over beide kwesties meer dan de helft van de populatie. De groep die zich uitsluitend zorgen maakt over de kosten van maatregelen is relatief klein (8%), evenals de groep die zich over beide kwesties weinig zorgen maakt (13%). De groep waarin zorgen over de gevolgen van klimaatverandering domineren is na de middengroep het grootst in omvang (22%). De kans om te behoren tot een groep met een bepaald type zorgen hangt (statistisch) samen met een aantal kenmerken waaronder financiële situatie, opleiding, leeftijd en geslacht.

4.2 Onvrede

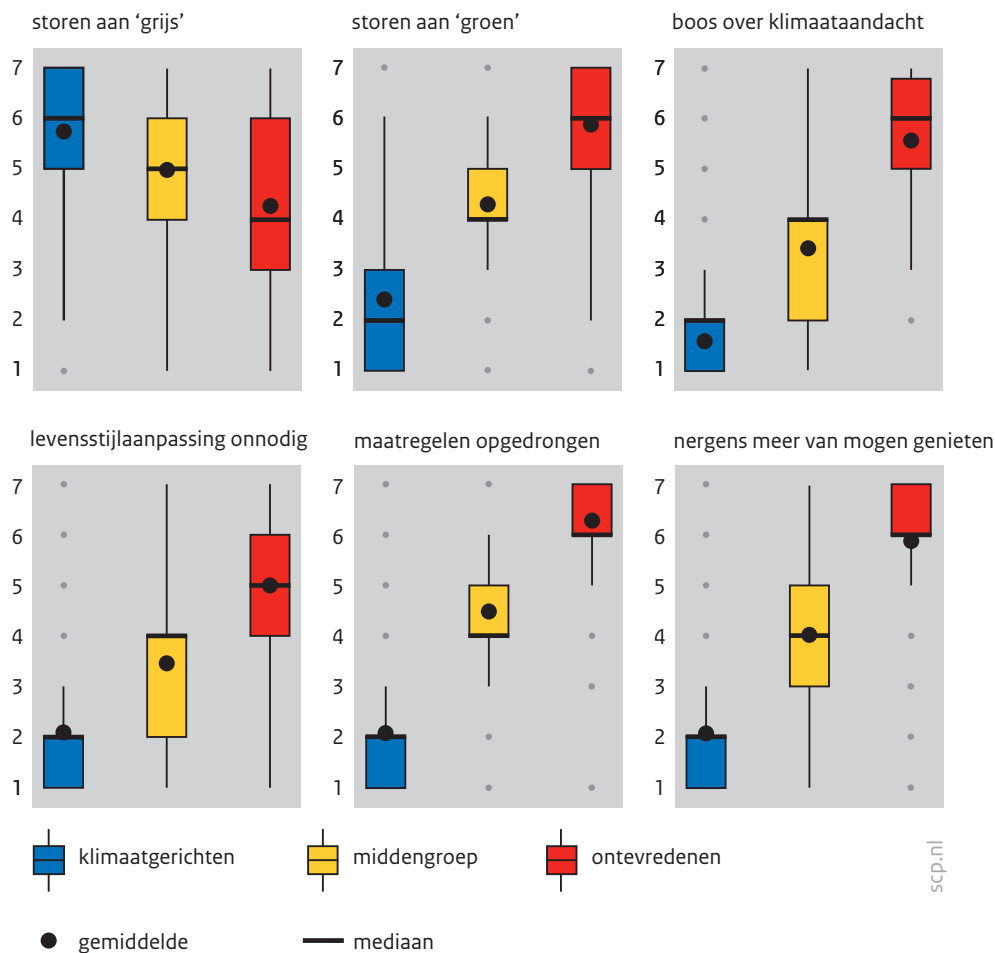
In de voorgaande paragraaf bekeken we klimaatopvattingen in de samenleving door de lens van zorgen en zagen we verschillende groepen mensen die verschillen in hun type zorgen. In deze paragraaf kijken we naar de data door de lens van (sociale) onvrede.

We legden in onze studie een aantal stellingen voor die ons leren in welke mate bepaalde gevoelens van (on)vrede leven in de Nederlandse samenleving (zie § 2.5, figuur 2.19). In dit hoofdstuk betrekken we verschillende indicatoren van onvrede en weerstand in de analyse, om te zien of we groepen mensen kunnen onderscheiden die verschillen in hun type onvrede en zo ja, hoe die groepen zich kenmerken. Het gaat daarbij om de volgende indicatoren: boosheid over aandacht voor klimaat (in combinatie met het gevoel dat er belangrijkere problemen zijn), het gevoel klimaatmaatregelen opgedrongen te krijgen, ergernis voor mensen die zich ‘overdreven duurzaam’ of juist onverschillig ten opzichte van duurzaamheid opstellen en een aspect dat raakt aan een als onprettig ervaren gevoel van sociale controle (‘Ik heb het gevoel nergens meer van te mogen genieten’) en de stelling: ‘Ik vind het niet nodig mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan.’

Uit de latente-klasse-analyse komen drie verschillende groepen naar voren van mensen die verschillen in hun type onvrede (figuur 4.2). Terwijl de eerste groep relatief vaak aangeeft zich soms te storen aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat of duurzaamheid, relatief positief staat tegenover het aanpassen van de eigen levensstijl om klimaatverandering tegen te gaan en zich niet boos maakt over de klimaat-aanpak en klimaatdiscussie, leeft in de derde groep het tegenovergestelde. De brede middengroep staat er relatief gematigd in, al neigt ook deze groep (gemiddeld) een klein beetje naar het gevoel dat maatregelen worden opgedrongen. We beschrijven hierna de groepen in meer detail en benoemen op basis van welke kenmerken deze van elkaar verschillen.

Figuur 4.2

Boxplot van de zes indicatoren waarmee de latente klassen zijn bepaald, zevenpunts likert-schaal 1 = helemaal mee oneens, 7 = helemaal mee eens (N = 2351)^{a, b, c, d}

- a De respondenten die op alle zes vragen (storen aan 'grijs' gedrag, storen aan 'groen' gedrag, boos over klimaataandacht, levensstijlaanpassing onnodig, klimaatmaatregelen opgedrongen, nergens meer van mogen genieten) 'weet niet/geen mening' hebben geantwoord, zijn niet meegenomen in de latente-klasse-analyse.
- b Op de y-as staan de scores voor de bijbehorende stellingen weergegeven: 1 tot en met 7, overeenkomend met de schaal waarmee deze onderdelen werden uitgevraagd (1 = helemaal mee oneens; 2 = mee oneens; 3 = een beetje mee oneens; 4 = niet mee eens/niet mee oneens; 5 = een beetje mee eens; 6 = mee eens; 7 = helemaal mee eens).
- c De lijn in de rechthoeken geeft de mediaan aan en de grenzen van de rechthoeken het eerste (25%) en derde kwartiel (75%). De lijnen geven de antwoorden van alle respondenten bij elkaar genomen weer (100%) met uitzondering van enkele uitbijters.
- d In deze analyse gingen de volgende zes stellingen mee:
 Kunt u aangeven of u het met deze uitspraken/stellingen/beweringen eens of oneens bent? Het gaat hierbij om uw persoonlijke mening.
 'Ik stoer me soms aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat of duurzaamheid.'
 'Ik stoer me soms aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat of duurzaamheid.'
 'Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn.'
 'Ik vind het niet nodig mijn levensstijl aan te passen om klimaatverandering tegen te gaan'.

‘Ik heb het gevoel dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest.’

‘Ik heb soms het gevoel dat ik nergens meer van mag genieten, door alle discussie over milieu en klimaat.’

Groep 1: klimaatgerichte groep

De onvrede in deze groep is laag voor alle indicatoren, met uitzondering van ergernis over onduurzaam gedrag; daarop scoort deze groep van alle groepen het hoogst. Op de andere indicatoren van onvrede scoren zij juist het laagst. Dat zij het (helemaal) oneens zijn met stellingen over onvrede over klimaataandacht, -maatregelen en het onnodig zijn van levensstijlaanpassingen, suggereert dat deze groep het sterkst duurzaamheidsgericht is van de drie groepen. De onvrede richt zich dan ook vooral op het niet zien van dat belang, uitgedrukt in de stelling: ‘Ik stoer mij soms aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat of duurzaamheid.’ We noemen deze groep voor de bespreking van de resultaten daarom de ‘klimaatgerichten’.

Wat kenmerkt deze groep? Deze groep respondenten omvat ongeveer een derde van de populatie (33%). Het aandeel hogeropgeleide respondenten is van alle drie de groepen het hoogst in deze eerste groep (59%). Ook bestaat deze groep voor een relatief groot deel uit vrouwen (58%) en het aandeel respondenten dat aangeeft (zeer) makkelijk rond te kunnen komen (66%) is het hoogst in deze groep. De regressieanalyses laten een significante relatie zien met opleiding, financiële situatie en geslacht. Zowel hogeropgeleiden als middelbaaropgeleiden hebben een hogere kans dan lageropgeleiden om in deze groep te vallen dan in de middengroep (referentiegroep). Vrouwen hebben een hogere kans dan mannen om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Mensen die redelijk (niet moeilijk / niet makkelijk) rond kunnen komen hebben juist een beduidend lagere kans dan mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in deze groep te vallen (zie bijlage C, tabel C.2a en C.2b).

Groep 2: middengroep

De tweede groep die we onderscheiden scoort op alle zes de indicatoren vrij gemiddeld. De mensen in deze groep zijn gemiddeld niet boos en staan welwillend tegenover aanpassingen richting een meer duurzame levensstijl. Zij storen zich (gemiddeld) niet zo sterk aan gedrag van anderen, maar als zij zich soms weleens storen, dan is dat aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat en duurzaamheid.

Evenals in de eerste analyse waarin we keken vanuit de lens ‘zorgen’, zien we hier een brede middengroep (45%) die zeer divers is in samenstelling (zie bijlage C, tabel C.2a).

Groep 3: onvrede-groep

De derde groep die we onderscheiden scoort hoog op de meeste stellingen die uitdrukking geven aan gevoelens van onvrede rond het thema klimaat en klimaatmaatregelen. Zij zijn sterk van mening dat een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest en hebben het gevoel nergens meer van te mogen genieten door alle discussie over milieu en klimaat. Zij zijn boos over alle aandacht voor het klimaat terwijl er in hun ogen

belangrijkere problemen zijn. Soms storen ze zich aan mensen die heel erg bezig zijn met milieu, klimaat en duurzaamheid. Ze zijn het er een beetje mee eens dat aanpassing van hun levensstijl nodig is.

Wat kenmerkt deze groep? Het is in elk geval zeker geen marginale groep in omvang; 22% van de respondenten valt in deze groep. Het aandeel mannen (62%), lageropgeleiden (39%), 65-74-jarigen (34%) en mensen die (zeer) moeilijk rond kunnen komen (14%) is vergeleken met de andere groepen relatief hoog. De regressieanalyses laten een verband zien met leeftijd, geslacht, opleiding en financiële situatie. Ouderen (65-74-jarigen) hebben een hogere kans dan jongvolwassenen (18-34 jaar) om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Mannen hebben een hogere kans dan vrouwen om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Lageropgeleiden hebben een hogere kans dan hogeropgeleiden om in deze groep te vallen dan in de referentiegroep (zie bijlage C, tabel C.1b). Mensen die (zeer) moeilijk rond kunnen komen hebben een beduidend hogere kans dan mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in deze groep te vallen dan in de middengroep.

Financiële situatie, opleiding, geslacht en leeftijd spelen een rol

Mensen die (zeer) moeilijk rond kunnen komen hebben een veel hogere kans dan mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in de groep te vallen waar veel onvrede heerst over dit thema (dan in de middengroep). Lageropgeleiden hebben hier ook een hogere kans toe ten opzichte van hogeropgeleiden en hetzelfde geldt voor 65-74-jarigen ten opzichte van jongvolwassenen en mannen ten opzichte van vrouwen. Mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen hebben een hogere kans dan mensen die niet moeilijk / niet makkelijk rond kunnen komen om in de klimaatgerichte groep te vallen. Hetzelfde geldt voor hoger- en middelbaaropgeleiden ten opzichte van lageropgeleiden en vrouwen ten opzichte van mannen.

Concluderend

We zien drie groepen mensen die verschillen in hun type onvrede. Allereerst onderscheiden we een brede middengroep waarin weinig onvrede heerst rond dit thema en die welwillend lijkt te staan tegenover aanpassing van levensstijl om klimaatverandering tegen te gaan. Deze groep is het grootst (45%). De groep die hierna in omvang het grootst is, lijkt het sterkst milieu- en klimaatgericht (33%). Die groep ervaart geen onvrede op de vijf klimaat- en klimaatmaatregelen-indicatoren (eerder het tegendeel), zij storen zich hooguit soms aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat en duurzaamheid. Tot slot zien we een groep waar de onvrede over de dit thema zeer groot is. In omvang is deze groep weliswaar kleiner dan de andere groepen, maar het gaat zeker niet om een enkeling: meer dan één op de vijf mensen valt in deze groep (22%).

Het gevoel dat klimaatmaatregelen opgedrongen worden, het gevoel nergens meer van te mogen genieten door de discussie over klimaat en de ervaren boosheid over aandacht voor het klimaat ten opzichte van andere problemen in die laatste groep, suggereert een onderliggende behoefte aan adressering van andere kwesties die voor deze groep prangend(er) zijn. Hoewel de middengroep weinig onvrede lijkt te ervaren, neigt ook die groep

(gemiddeld) een klein beetje naar het gevoel dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen. Daar lijkt in ieder geval geen enthousiasme uit te spreken. Dit zijn belangrijke signalen voor een thema waarbij de overheid de komende decennia de actieve participatie van de burger vraagt en wellicht hard nodig heeft om de beoogde beleidsdoelen te kunnen halen. De kans op het behoren tot een groep waarin een bepaald type onvrede heerst hangt samen met een aantal factoren, waaronder financiële situatie, opleiding, geslacht en leeftijd.

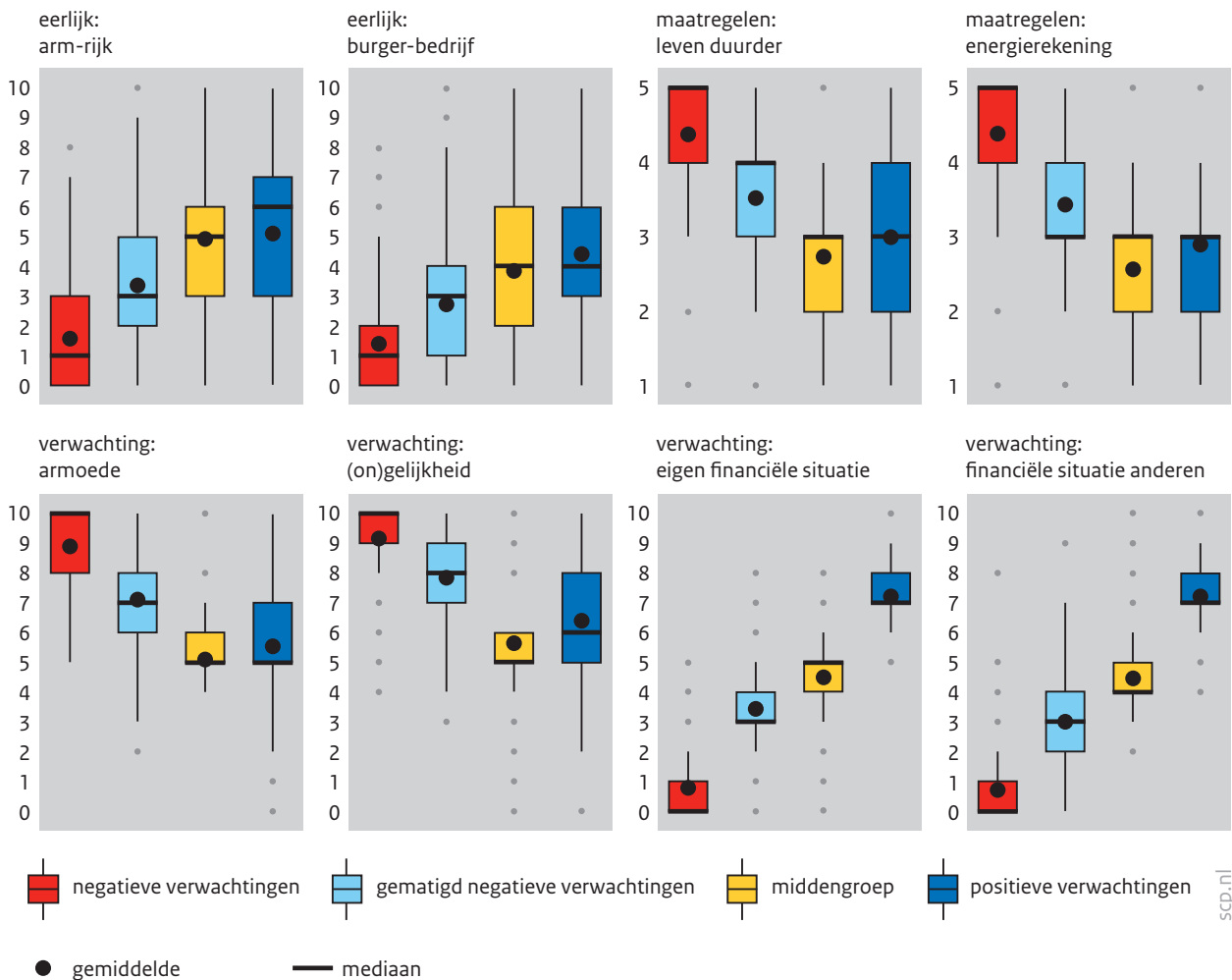
4.3 Verdeling van de lasten en rechtvaardigheid

In deze paragraaf kijken we naar klimaatopvattingen in de Nederlandse samenleving door de lens van de lasten en lastenverdeling van klimaatbeleid. In onze analyse betrekken we de gegevens over ervaren rechtvaardigheid van de verdeling van de lasten, betaalbaarheid en (on)gelijkheid (hoofdstuk 3). Uit de latente-klasse-analyse komen vier verschillende groepen naar voren van mensen die verschillen in hun type opvattingen over lasten en lastenverdeling (figuur 4.3).

De vier groepen verschillen vooral van elkaar in de mate van negatieve verwachtingen over dit onderwerp. De eerste twee groepen zijn somber gestemd over alle acht de indicatoren. Zij verwachten het sterkst dat de armoede en het verschil tussen arm en rijk in Nederland in de toekomst zullen toenemen als de energietransitie plaatsvindt. Deze groepen zijn ook het somberst gestemd als het gaat om de verwachting van gevolgen van de energietransitie voor hun eigen financiële situatie en die van anderen. Ze maken zich het meeste zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor de kosten van levensonderhoud en de energierekening en ervaren de grootste onrechtvaardigheid in lastenverdeling. Deze groepen onderscheiden zich slechts van elkaar in de mate waarin zij voorgaande ervaren. Opvallend is dat zelfs (een deel van) de groep met de meest positieve verwachtingen (groep 4) verwacht dat de armoede in Nederland en het verschil tussen arm en rijk gelijk blijven, of zelfs iets zullen toenemen. Hierna bespreken we de bevindingen per groep in meer detail.

Figuur 4.3

Boxplot van de acht indicatoren waarmee de latente klassen zijn bepaald, rechtvaardigheid: elfpuntsschaal (0-10), klimaatbezorgdheid vijfpuntsschaal, overige variabelen zevenpunts likert-schaal (N = 2350)^{a, b, c, d}

- a De respondenten die op alle acht vragen (eerlijk: arm-rijk; eerlijk: burger-bedrijf; zorgen klimaatmaatregelen: leven duurder, energierekening; toekomstverwachtingen: armoede, (on)gelijkheid, eigen financiële situatie en die van anderen) ‘weet niet’ of ‘geen mening’ hebben geantwoord, zijn niet meegenomen in de latente-klasse-analyse.
- b Op de y-as staan de scores voor de bijbehorende stellingen weergegeven: 0 (oneerlijk) tot en met 10 (eerlijk); 1 tot en met 5, overeenkomend met de schaal waarmee deze onderdelen werden uitgevraagd (1 = helemaal niet bezorgd; 2 = niet erg bezorgd; 3 = een beetje bezorgd; 4 = erg bezorgd; 5 = uiterst bezorgd) en 0 (gaat erop achteruit) tot en met 5 (blijft gelijk) tot en met 10 (gaat erop vooruit).
- c De lijn in de rechthoeken geeft de mediaan aan en de grenzen van de rechthoeken het eerste (25%) en derde kwartiel (75%). De lijnen geven de antwoorden van alle respondenten bij elkaar genomen weer (100%) met uitzondering van enkele uitbijters.
- d In deze analyse gingen de volgende acht vragen mee:
- ‘In hoeverre, hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen arme en rijke Nederlanders?’
 - ‘In hoeverre, hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen burgers en bedrijven?’
 - ‘Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering ...

... uw leven duurder zullen maken?’
... ervoor zullen zorgen dat u (meer) moeite zult hebben om uw energierekening te betalen?’
‘Mensen hebben verschillende verwachtingen over wat er zal gebeuren als Nederland overstapt op duurzame energie. Hoe verwacht u dat onderstaande punten zullen gaan veranderen als dit gebeurt?’
Armoede in Nederland.
Het verschil tussen arm en rijk in Nederland.
Mijn eigen financiële situatie.
De financiële situatie van de mensen in Nederland.

Groep 1: negatieve verwachtingen

Deze groep is het somberst gestemd over alle acht de indicatoren. Zij hebben de grootste zorgen over gevolgen van maatregelen voor de kosten van het levensonderhoud en de energierekening en verwachten achteruitgang in financiële situatie, zowel voor zichzelf als voor anderen. Zij verwachten dat de armoede en het verschil tussen arm en rijk zullen toenemen en ervaren de grootste distributieve onrechtvaardigheid, zowel wat betreft de verdeling van lasten tussen burgers onderling, als tussen burgers en bedrijven.

Wat kenmerkt deze groep? Het is een relatief kleine groep; 13% van de respondenten valt in deze groep. Het aandeel mensen dat (zeer) moeilijk rond kan komen en het aandeel lageropgeleiden is relatief hoog in deze groep (35%). Het aandeel hogeropgeleiden is van alle groepen het laagst in deze groep (28%). De regressieanalyses laten een verband zien met opleidingsniveau, financiële situatie (inkomen en rondkomen) en leeftijd. De mensen die (zeer) moeilijk rond kunnen komen hebben een beduidend hogere kans dan de mensen die (zeer) makkelijk rond kunnen komen om in deze groep te vallen dan in de middengroep. Ook hebben de 45-74-jarigen een hogere kans dan jongvolwassenen om in deze groep te vallen. Een vergelijkbaar verband zien we ook voor opleiding (hogeropgeleiden hebben een lagere kans dan lageropgeleiden om in deze groep te vallen), hoewel wat minder uitgesproken (zie bijlage C, tabel C.3a en C.3b).

Groep 2: gematigd negatieve verwachtingen

De tweede groep lijkt qua type opvattingen op de eerste groep. In deze groep zien we ook zorgen en sombere verwachtingen bij alle indicatoren, maar wat minder sterk. Deze groep is wat groter in omvang dan de eerste, met ongeveer 29% van de respondenten. Ook hier zien we (in richting vergelijkbare) verbanden met financiële situatie, leeftijd en opleiding. Daarbij zien we dat mensen in een niet-stedelijke woonomgeving een hogere kans hebben dan mensen in een zeer sterk stedelijke woonomgeving om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep.

Groep 3: middengroep

De groep die op alle acht de indicatoren een relatief gematigd standpunt inneemt, is het grootst (52%). Daarom nemen we deze middengroep als referentiegroep en vergelijken we hoe de andere groepen in kenmerken van deze groep verschillen. Deze middengroep verwacht dat zijzelf en andere mensen in Nederland er financieel niet op vooruit zullen gaan door de energietransitie. Zij ervaren gemiddeld geen onrechtvaardige verdeling van kosten

tussen burgers onderling, maar wel een beetje tussen burgers en bedrijven. Ze zijn een beetje bezorgd over de gevolgen van maatregelen voor de kosten van levensonderhoud en energie. Het percentage mensen dat (zeer) makkelijk rond kan komen is relatief hoog in deze groep (68%) vergeleken met de andere groepen.

Groep 4: positieve verwachtingen

Deze groep lijkt in type opvattingen op de middengroep. Zij onderscheiden zich van die groep op één punt: zij verwachten wel dat zijzelf en Nederlandse burgers er in het algemeen in financiële situatie op vooruit zullen gaan als gevolg van de energietransitie. Deze groep is zeer klein in omvang (5%). Het aandeel mensen dat (zeer) makkelijk rond kan komen is 65% in deze groep.

De regressieanalyses laten een verband zien met inkomen en samenwonen. Mensen in de laagste inkomensgroep en samenwonenden hebben een grotere kans om tot deze groep te behoren dan tot de middengroep. Deze bevindingen moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, in verband met de kleine groepsomvang.

Concluderend

We zien een viertal groepen, die met name verschillen in de mate van zorgen over lasten, ervaren onrechtvaardigheid en negatieve verwachtingen over hun eigen financiële situatie, die van anderen, armoede in Nederland en het verschil tussen arm en rijk.

Positieve verwachtingen over de toekomstige financiële situatie zien we slechts in een kleine groep terug (5% van de respondenten). We zien een samenhang met financiële situatie (rondkomen en huishoudensinkomen), leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Vooral financiële situatie speelt een belangrijke rol. Mensen die moeilijk rond kunnen komen hebben een beduidend grotere kans om tot de groepen te behoren waarin de ervaren distributieve (on)rechtvaardigheid het grootst is en de verwachte toename van armoede en van verschil tussen arm en rijk in Nederland het sterkst (groepen 1 en 2). Ook kampen deze groepen het sterkst met zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor de eigen financiële situatie (en die van anderen), de kosten van levensonderhoud en de energierekening. Opvallend is dat ook de groep die op dit moment niet moeilijk / niet makkelijk rond kan komen een verhoogde kans heeft om in die groepen te vallen. Dat impliceert dat er duidelijk ook zorgen leven in de groepen die op dit moment redelijk rond kunnen komen. Het is aannemelijk dat dit een risico is voor het behoud van draagvlak, met name voor maatregelen die investeringen vragen van burgers die van invloed zijn op hun financiële draagkracht.

4.4 Overlap tussen groepen

Tot slot beantwoorden we nog een laatste vraag: zit er overlap tussen de groepen in de voorgaande drie analyses? Het lijkt bijvoorbeeld aannemelijk dat de groep mensen die optimistisch staat tegenover lasten en lastenverdeling, ook minder zorgen en onvrede zal ervaren hieromtrent. Ook lijkt het aannemelijk dat de mensen die meer zorgen hebben

over met name de kostenkant van klimaatmaatregelen, ook meer onvrede zullen ervaren op dit punt. Mensen die zich vooral zorgen maken over gevolgen van klimaatverandering, zullen mogelijk minder onvrede/weerstand ervaren tegen de aanpak hiervan. En mensen die weinig zorgen hebben over gevolgen van klimaatverandering en klimaatmaatregelen, ervaren mogelijk ook relatief weinig onvrede.

We zien dit inderdaad in onze analyses terug. In bijlage C zijn de percentages respondenten in verschillende LCA-groepen in kruistabellen weergegeven om deze samenhang tussen de groepen uit de verschillende analyses te bekijken. Het gehele overzicht is terug te vinden in bijlage C, tabellen C.4a tot en met C.4c. We noemen hier slechts een paar voorbeelden ter illustratie.

De brede middengroepen, die relatief gematigd scoren op zorgen-, onvrede- en lasten- en lastenverdelingsindicatoren, zij in alle gevallen het grootst. De groep die zich vooral zorgen maakt over klimaatverandering valt ook het vaakst in de groep die weinig onvrede ervaart over de aanpak. Zij vallen het vaakst in de gematigde middengroep van de laatste analyse (lasten/lastenverdeling). De respondenten die in de groep vallen die het sterkst bezorgd is over de gevolgen van klimaatmaatregelen, vallen ook het vaakst in de groep die de grootste onvrede kent. Ook vallen zij het vaakst in de groep met negatieve verwachtingen ten aanzien van lasten en lastenverdeling. Die groep is echter klein. Mensen die in de eerste groep (negatieve verwachtingen) vallen in de lasten-/lastenverdelingsanalyse, vallen het vaakst in de groep waar de onvrede het grootst is. Mensen met gematigd negatieve verwachtingen vallen het vaakst in de middengroep bij 'type onvrede' en in de middengroep bij 'type zorgen'.

Noten

- 1 De stelling over gevolgen van klimaatverandering voor het leven van toekomstige generaties ('Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor het leven van toekomstige generaties?') is in deze analyse niet meegenomen i.v.m. de zeer hoge correlatie van deze indicator met twee andere indicatoren (de stellingen over gevolgen voor natuur en milieu ($r = 0,80$) en gevolgen voor mensen wereldwijd ($r = 0,81$)).
- 2 In een latente-klasse-analyse wordt de kans dat de respondent behoort tot een bepaalde latente klasse berekend voor alle latente klassen in het model. De klasse waarvoor de berekende kans het hoogst ligt, is de meest waarschijnlijke klasse waartoe de respondent behoort. Men kan er dus niet van spreken dat een respondent definitief tot een bepaalde klasse behoort; er is immers ook een (kleinere) kans dat de respondent tot de andere klassen behoort. De latente groepen hebben we gelabeld op basis van een inhoudelijke interpretatie van patronen van gemiddelde scores op de indicatoren binnen de klassen. Omdat hier enige subjectiviteit bij komt kijken, moeten de labels met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.
- 3 Bij alle verbanden die we hierna bespreken, geldt dat ze geïnterpreteerd moeten worden in de context van het regressiemodel. Dat betekent dat de geconstateerde verschillen (bv. op basis van inkomen), zijn gecontroleerd voor de andere variabelen in het model. Ook is belangrijk dat deze statistische analyses geen causaliteit kunnen aantonen; we signaleren een aantal verbanden (statistische relaties) maar kunnen geen uitspraken doen over de oorzakelijkheid daarvan.
- 4 Berekend percentage van de respondenten in de latente-klasse-analyse.

5 Samenvatting en beschouwing

De komende decennia staan in het teken van de overgang naar een duurzamere en klimaatneutrale samenleving. Dit brengt grote maatschappelijke veranderingen met zich mee waar uiteindelijk iedereen in Nederland mee te maken krijgt. Om te zorgen voor een situatie waarin de risico's van klimaatverandering op een aanvaardbaar niveau blijven, wordt de overstap gemaakt van een energievoorziening op basis van de verbranding van (fossiele) grondstoffen naar een *zero-emissie*-energiesysteem. De haalbaarheid daarvan binnen het geambieerde tijdpad is mede afhankelijk van actieve betrokkenheid van de burger.

Dit onderzoek biedt een schets van hoe de thematiek van klimaatverandering en klimaatmaatregelen in de samenleving leeft, toont verschillen in het type zorgen, onvrede en opvattingen over lasten en lastenverdeling tussen groepen en geeft inzicht in de kenmerken op basis waarvan die groepen van elkaar verschillen. Met deze inzichten kunnen we het begrip van ervaren (on)bezorgdheid, (on)vrede en (on)rechtvaardigheid in de samenleving verdiepen. In dit hoofdstuk reflecteren we op onze bevindingen en gaan we in op relevante inzichten voor beleid. We signaleren een aantal aandachtspunten die van belang zijn voor beleidsontwikkeling en -uitvoering.

5.1 Doel, inhoud en aanpak

Deze studie heeft tot doel meer inzicht te geven in opvattingen van burgers met betrekking tot het bredere thema klimaat en klimaatmaatregelen in Nederland. In deze studie brengen we klimaatopvattingen in de samenleving op verschillende manieren in kaart. Daarbij besteden we allereerst aandacht aan opvattingen over klimaatverandering zelf: opvattingen over de invloed van de mens op het klimaat (antropogene klimaatverandering), bezorgdheid over de gevolgen en de afwendbaarheid daarvan. Daarnaast kijken we naar het ervaren belang van het tegengaan van klimaatverandering en de verantwoordelijkheden en rollen die men daarbij ziet voor overheid, bedrijfsleven en het eigen huishouden. Ook besteden we aandacht aan aspecten van onvrede rond dit thema.

Vervolgens besteden we aandacht aan opvattingen over klimaatmaatregelen. In hoeverre bestaat er steun voor specifieke typen maatregelen? In hoeverre zijn er zorgen dat de klimaatmaatregelen niet genoeg zullen zijn het om klimaatprobleem op te lossen en over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor kosten van levensonderhoud en de manier van leven? In welke mate ervaart men (distributieve) rechtvaardigheid en in welke mate leven bepaalde toekomstverwachtingen als het gaat over de gevolgen van de energietransitie (wat zal, naar de verwachting van burgers, ten positieve en ten negatieve veranderen)? We bekijken voor de verschillende opvattingen hoe sterk ze leven en hoe breed deze gedeeld zijn in de samenleving. Zo zien we waar deze breed leven of juist bij relatief kleine groepen en waar opvattingen meer uitgesproken zijn en waar minder. Op die manier krij-

gen we een beter beeld van aandachtspunten rond het bredere thema klimaat en klimaatmaatregelen in de Nederlandse samenleving, bezien vanuit het burgerperspectief. Tot slot beschouwen we klimaatopvattingen in de samenleving vanuit een drietal invalshoeken (lenzen): 1) zorgen over klimaatverandering en klimaatmaatregelen; 2) onvrede en 3) lasten en lastenverdeling. Voor elk van deze drie lenzen analyseren we een set kenmerkende opvattingen en identificeren we groepen die overeenkomsten vertonen in hun opvattingen. Dit doen we door middel van een latente-klasse-analyse (LCA) (zie bijlage A, te vinden op www.scp.nl bij dit rapport, voor meer toelichting). Vervolgens bekijken we op basis van sociaal-demografische kenmerken hoe die groepen van elkaar verschillen. Deze inzichten bieden aandachts- en aanknopingspunten voor het bredere klimaatbeleid. Voor deze studie maken we gebruik van data verkregen uit de survey Verkenning Energie Transitie (VET'19). Deze data zijn verzameld op basis van een vragenlijst die door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is ontwikkeld en online is uitgezet door CentERdata onder een steekproef van 3480 deelnemers van het LISS-panel (18 jaar en ouder, één persoon per huishouden; 2384 respondenten). In de zomer en het najaar van 2020 zijn enkele vragen herhaald (zie noot 2 in hoofdstuk 1).

5.2 Burgerperspectief op klimaatverandering en klimaataanpak

5.2.1 Brede bezorgdheid over klimaatverandering en onvrede over klimaataanpak

Het klimaatprobleem staat duidelijk op het netvlies

Het aandeel mensen dat van mening is dat het klimaat verandert door menselijk handelen is sterk gegroeid in het afgelopen decennium. Bedroeg dat nog slechts 43% in 2010 (Den Ridder en Dekker 2010), medio 2019 zien we dat ruim driekwart van de mensen antropogene klimaatverandering onderschrijft en dat een vergelijkbaar groot aandeel daar bezorgd over is. Men maakt zich daarbij minder zorgen over de gevolgen voor het eigen leven ('hier en nu') dan voor natuur en milieu, het leven van toekomstige generaties ('later') en het leven van mensen wereldwijd ('elders'). Mogelijk speelt in die toename van klimaatbewustzijn gedurende het afgelopen decennium mede een rol dat het thema op verschillende manieren steeds meer doordringt in de persoonlijke levenssfeer van mensen. Niet alleen door de aandacht voor klimaatbeleid, dat de afgelopen jaren nadrukkelijker op de politieke agenda heeft gestaan, maar mogelijk ook door de weerrecords van het afgelopen decennium. We zien in onze studie dat meer dan de helft van de mensen het gevoel heeft dat het weer merkbaar is veranderd door klimaatverandering. En hoewel het aandeel mensen dat zich zorgen maakt over gevolgen voor 'elders' en 'later' (ruim driekwart) groter is dan het aandeel mensen dat zich zorgen maakt over gevolgen voor het eigen leven (bijna twee derde), is dus ook over dat laatste een meerderheid bezorgd. Dat het thema veel mensen ook in het 'hier en nu' lijkt te raken, kan de psychologische afstand tot het thema verkleinen en daarmee bezorgdheid doen toenemen. Er is sprake van een redelijk breed gedragen urgentiegevoel voor (mondiale) actie: een meerderheid (circa twee derde) is het in enige mate eens met de stelling: 'De mensheid

moet zo snel mogelijk in actie komen om klimaatverandering tegen te gaan, anders is het te laat.’ Aan maatschappelijk probleembesef ontbreekt het dus niet.

Vertrouwen in afwendbaarheid relatief laag, ervaren belang klimaatactie relatief hoog

De groep die verwacht dat ernstige gevolgen van klimaatverandering niet meer voorkomen kunnen worden (ruim vier op de tien mensen) is net wat groter dan de groep die verwacht van wel (ongeveer drie op de tien mensen). Bijna de helft vertrouwt erop dat de gevolgen van klimaatverandering door wetenschap en techniek zullen worden opgelost. Zowel optimisme als pessimisme over de oplosbaarheid van klimaatproblemen staan steun voor actief ingrijpen mogelijk in de weg. Bijvoorbeeld vanuit de veronderstelling dat technische vooruitgang uiteindelijk oplossingen zal bieden, of juist vanuit de redenering dat er ‘toch niets meer aan te doen’ zou zijn. In dit onderzoek hebben we hierop niet kunnen doorvragen. Wel zien we dat er redelijk veel belang wordt gehecht aan klimaataanpak. Daarbij denkt men ook aan toekomstige generaties: ongeveer de helft van de mensen vindt dat de huidige samenleving te weinig tegen klimaatverandering doet, waardoor toekomstige generaties in de problemen zullen komen. En zoals we al eerder zagen (Scholte et al. 2020), is het ervaren belang van energietransitie, energiebesparing (beide ruim driekwart) en anders leven om klimaatverandering tegen te gaan (circa zeven op de tien mensen) breed gedragen. Kortom, de overtuiging dat klimaatverandering plaatsvindt, enige mate van bezorgdheid daarover en het ervaren belang en de urgentie van de kern van het klimaatbeleid – de energietransitie – worden alle drie breed gedeeld.

Mogelijk spanningsveld rond rollen en verantwoordelijkheidsverdeling

Toch lijkt er een spanningsveld te zijn tussen enerzijds die breed gevoelde dreiging, de ervaren urgentie van mondiale actie en het draagvlak voor algemene energietransitiedoelen en anderzijds de rol die Nederland, dan wel de Nederlandse burger zou moeten spelen in de aanpak van het klimaatprobleem. Gezien het hiervoor gesignaleerde ervaren belang en de ervaren urgentie van klimaataanpak en energietransitie lijkt het enigszins paradoxaal dat een deel van de mensen vindt dat er juist *te veel* aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering (ruim vier op de tien mensen). Die groep is net iets groter dan de groep die vindt dat daar te weinig aandacht voor is.¹ Hoewel deze twee groepen verschillen in gevoelde belang en urgentie, betekent dit zeker niet dat de eerste groep de aanpak van klimaatverandering onbelangrijk vindt. Sterker nog, ook in die groep vindt een ruime meerderheid het belangrijk om anders te leven, energie te besparen en de overstap te maken naar groene energie om klimaatverandering tegen te gaan. We zien vooral verschil tussen beide groepen in de mate waarin men vindt dat het eigen huishouden verantwoordelijkheid draagt om bij te dragen aan het oplossen van het probleem (respectievelijk circa vier op de tien vs. ruim driekwart). In beide groepen is een ruime meerderheid van mening dat grote bedrijven hun verantwoordelijkheid moeten nemen. In de populatie als geheel, zien we dat in de ogen van burgers vooral de grote bedrijven en de overheid verantwoordelijkheid zouden moeten nemen voor het tegengaan van klimaatverandering. Burgers achten hen hiertoe ook het meest in staat. Een meerderheid vindt dat met name

grote bedrijven nog onvoldoende doen en schat ook de bereidheid daartoe relatief laag in. Over de eigen rol en verantwoordelijkheid is men wat meer verdeeld, hoewel ook daar een kleine meerderheid een eigen rol en verantwoordelijkheid ziet: ruim de helft van de mensen vindt dat het eigen huishouden verantwoordelijkheid moet nemen. Dat lijkt zich ook te vertalen naar gedragsintenties: ruim de helft van de mensen denkt na over wat zij in hun dagelijks leven kunnen doen om klimaatverandering tegen te gaan. Ook suggereren de bevindingen dat een deel van de mensen mogelijkheden ziet om meer te doen: een derde van de mensen heeft het gevoel dat het eigen huishouden al voldoende doet, maar ook bijna een derde vindt dat dit nog niet zo is. Er lijkt wel enige overeenstemming dat het leveren van een eigen bijdrage aan het tegengaan van klimaatverandering zinvol kan zijn (twee derde vindt dat in enige mate zinvol).

Klimaatopvattingen en de coronacrisis

De coronacrisis bracht een verschuiving teweeg in de perceptie van maatschappelijke problemen. In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB)² zien we dat medio 2020 de thema's samenleven, immigratie & integratie, en milieu & klimaat wat naar de achtergrond zijn verschoven, terwijl het thema zorg & gezondheid op dat moment hoog scoort in het nationaal probleembesef en het vaakst genoemd wordt als 'grootste probleem in Nederland op dit moment' (Dekker et al. 2020). Datzelfde onderzoek laat ook zien dat wanneer mensen gevraagd wordt hun gedachten te delen over de toekomst, het thema klimaat en milieu vaker genoemd wordt dan wanneer gevraagd wordt naar het huidige moment.

Is deze crisis van (tijdelijke) invloed op het ervaren belang van klimaatactie en zo ja, op welke manier? Om deze vraag goed te kunnen beantwoorden is meer onderzoek nodig. In deze studie vonden we in elk geval nog geen aanwijzingen voor een afname in de bereidheid om zelf iets tegen klimaatverandering te doen: in twee peilingen tijdens de coronacrisis (juli en oktober 2020) zijn aan een groep respondenten opnieuw enkele vragen voorgelegd over het ervaren belang van anders leven om klimaatverandering tegen te gaan (in algemene zin) en over de eigen bereidheid daartoe. Het aandeel mensen dat het belangrijk vindt dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan blijft onverminderd hoog tijdens de coronacrisis: ruim driekwart van de mensen op alle drie de meetmomenten onderschrijft het belang hiervan (zowel medio 2019, alsook op twee peilmomenten gedurende 2020). Ook het deel van de mensen dat niet onwelwillend staat tegenover aanpassing van de eigen levensstijl voor het klimaat is in omvang vergelijkbaar tijdens de coronacrisis (juli 2020) (ruim de helft van de mensen).

Onvrede over betrokkenheid: het gevoel dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen

Het thema klimaat was de afgelopen jaren steeds vaker onderwerp van het publieke debat. Het klimaatdebat is op stoom geraakt, concludeerden Den Ridder et al. (2019) eerder al op basis van het COB. We zien al enige tijd dat steeds meer mensen een standpunt innemen waar het gaat om klimaat en klimaatbeleid. In de huidige studie belichten we verschillende indicatoren van ervaren onvrede. We zien dat een aanzienlijk deel van de mensen aangeeft

het gevoel te hebben dat ‘een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest’ (vier op de tien). Daarin kan meespelen dat veel burgers het gevoel hebben weinig betrokken te zijn geweest bij de totstandkoming van de Nederlandse klimaataanpak. Voorgaande bevindingen vragen om een reflectie op de (actieve) betrokkenheid van de burger bij het klimaatbeleid. Het Klimaatakkoord geeft aan dat brede en actieve betrokkenheid van burgers essentieel is voor het slagen ervan. Ter voorbereiding van het Klimaatakkoord is een aantal bijeenkomsten gehouden waar burgers mee konden denken, is burgers gevraagd via een website plannen, ideeën, suggesties en vragen aan te leveren, en vertegenwoordigde ook een aantal organisaties belangen van burgers (o.a. vakbonden, de Woonbond, Vereniging Eigen Huis, Jonge Klimaatbeweging). Toch is wel gesteld dat de burgerbelangen in het algemeen minder vertegenwoordigd waren (Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid 2021). Al een aantal jaren groeit de roep om een grotere betrokkenheid van burgers in dergelijke afwegingsprocessen. De adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid onder voorzitterschap van Alex Brenninkmeijer bracht onlangs advies uit over de inzet van burgerfora om burgers te betrekken bij het vormgeven en uitvoeren van klimaat- en energiebeleid, naar aanleiding van een motie van Tweede Kamerlid Mulder (TK 2020/2021). In hoeverre een dergelijke benadering ertoe zal bijdragen de burger een stem te geven en tot beter beleid te komen, en uiteindelijk zal leiden tot een grotere acceptatie van beleid, zal zich in de praktijk moeten uitwijzen. Dit zal mede afhankelijk zijn van hoe een en ander vorm wordt gegeven en van de mate waarin aan een aantal randvoorwaarden is voldaan (zie Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid 2021). Deze randvoorwaarden hebben in grote lijnen betrekking op *wie kan wanneer, waarover* meedenken, op *welke wijze, wat* wordt vervolgens met de inbreng van burgers gedaan, en *hoe* vindt vervolgens de verbinding plaats met het bredere publiek.

Dat bij een deel van de Nederlandse burgers onvrede heerst over beperkte betrokkenheid (of in ieder geval het gevoel klimaatmaatregelen opgedrongen te krijgen) betekent overigens niet automatisch dat mensen ook een actieve rol in het besluitvormingsproces kunnen of willen spelen. Dat zal onder meer afhangen van de wijze waarop burgerbetrokkenheid wordt vormgegeven, van de persoonlijke interesse in dit thema en de betrokkenheid hierbij, van de beschikbare tijd naast andere verplichtingen (bv. werk en zorgtaken), en van de mate waarin andere problemen in het leven van individuele burgers om aandacht vragen (bv. de eigen fysieke of mentale gezondheid of die van naasten, financiële zorgen en/of zorgen in de relationele sfeer). Daarbij wordt er op diverse beleidsdomeinen inzet gevraagd, of het nu gaat om sport, cultuur, onderwijs, de buurt, kwetsbare groepen, de inrichting van de ruimte of de energietransitie. Kortom, er speelt meer in het leven van burgers dan klimaatbeleid en wat er van burgers wordt gevraagd moet wel realistisch en haalbaar zijn.

Onvrede over een ervaren ‘inperkend karakter’ van milieu- en klimaataanpak

Ook lijkt een substantieel deel van de mensen zich in zekere mate in hun vrijheden beperkt te voelen door de discussies over milieu en klimaat (ongeveer vier op de tien mensen). Zij hebben soms het gevoel ‘nergens meer van te mogen genieten door alle discussies over

milieu en klimaat'. Mogelijk wordt dit deels verklaard door de nadruk die de afgelopen decennia vaak lag op (gedrags)restricties (*minder* autorijden, *minder* vliegen, *minder* vlees eten, *minder* warm douchen, *minder* energie gebruiken) in plaats van op *meer*, *anders*, of *beter*. Iets wat overigens inmiddels ook niet meer geheel los te zien is van de beperkingen die gelden om de coronacrisis het hoofd te bieden, waarbij de vraag is of mensen ten aanzien van inperkingen ten behoeve van het milieu en klimaat nu wellicht (nog) meer weerstand ervaren dan voorheen. Een meer wenkend perspectief, met aandacht voor de effecten van maatregelen op de kwaliteit van leven voor verschillende groepen burgers, kan wellicht helpen. Mogelijk zijn daarnaast ook waardevolle lessen te leren uit initiatieven vanuit de samenleving zelf. Wat zijn succesvolle praktijkvoorbeelden? Wat kan een stimulans zijn voor anderen om hetzelfde te doen? Wat zijn belemmeringen voor verschillende groepen? Hoe kunnen drempels voor dergelijk gedrag/initiatief worden weggenomen? Wat is daarvoor nodig? Kortom, op welke manier kan serieus werk worden gemaakt van het faciliteren en opschalen van kansrijke initiatieven? Het meer omarmen van initiatieven vanuit de samenleving zelf laat wellicht ook ruimte voor verschillende groepen om zich op zo'n manier in te zetten dat het bij hen past.

Onvrede met betrekking tot prioritering

Al met al ontstaat het beeld dat een combinatie van factoren een rol speelt waar het gaat om onvrede over de aandacht voor en aanpak van klimaatverandering. Het is aannemelijk dat in de groepen die onvrede ervaren over de aandacht voor klimaataanpak ook andere problemen een rol spelen die voor hen meer prangend zijn. Dat wordt ook onderstreept door de bevinding dat ruim een kwart van de mensen aangeeft zich in enige mate 'boos te maken over alle aandacht voor klimaat, terwijl er belangrijkere problemen zijn' die aandacht vragen. Dit kan betrekking hebben op zorgen over andere problemen in Nederland die burgers als belangrijk zien. Zo scoren thema's als samenleven, zorg & gezondheid, inkomen & economie, en immigratie & integratie hoog in het nationale probleembesef (Dekker et al. 2020). Zonder aandacht voor die (andere) problemen, kan onvrede ontstaan, zeker als maatregelen de burger raken. Daarbij suggereren de bevindingen dat het mogelijk schuurt (of kan gaan schuren) waar het gaat om de ervaren rollen en verantwoordelijkheidsverdeling. In algemene zin heerst het beeld dat grote bedrijven en de overheid het meest in staat zijn iets aan het probleem te doen, terwijl met name grote bedrijven in de ogen van burgers nog (te) weinig doen. Dit raakt ook aan ervaren (on)rechtvaardigheid. Daar gaan we later in deze beschouwing op in.

Onvrede over houding of gedrag van anderen

Terwijl een aanzienlijk deel van de mensen (ongeveer twee derde) zich weleens stoort aan mensen die helemaal geen rekening houden met milieu, klimaat en duurzaamheid, stoort ook een groot deel zich weleens aan mensen die dat juist heel erg doen (ongeveer vier op de tien). Mogelijk wijst dit erop dat er nog geen duidelijke sociale norm is over rollen en verantwoordelijkheidsverdeling met betrekking tot klimaatvriendelijk handelen. De actuele campagne 'Iedereen doet wat' raakt aan het vestigen van de sociale norm dat

iedereen een steentje bijdraagt, op welke manier dan ook. Het zal enige tijd vergen om te kunnen zien wat op termijn het effect daarvan zal zijn en of wellicht meer richting kan worden gegeven.

5.2.2 Steun voor specifieke klimaatmaatregelen en zorgen over gevolgen van klimaatmaatregelen

Verschil steun voor ‘stok’ of ‘wortel’, steun voor belasting bedrijven hoog

Bij de verschillende klimaatmaatregelen die we aan respondenten voorlegden – (subsidie voor) aardgasvrij wonen, subsidie voor elektrische auto’s, subsidie/belasting voor bedrijven (ter vermindering van het gebruik van fossiele energie), vlieg- en vleestaks, beperking van de maximale snelheid op wegen – zijn er vooral voorstanders te vinden voor subsidie voor burgers voor woningverduurzaming (circa acht op de tien), op de voet gevolgd door het verhogen van de belasting voor bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken (bijna driekwart). We zien daarnaast meer steun voor maatregelen die bepaald gedrag belonen (*pull measures*) dan voor maatregelen die een meer bestraffend karakter hebben (*push measures*). Desondanks ontloopt het elkaar in sommige gevallen niet veel. Zo kan de subsidie op de aanschaf van elektrische auto’s (bijna zes op de tien zijn in enige mate voor) nauwelijks op meer steun rekenen dan bijvoorbeeld de vliegtaks (ongeveer de helft is in enige mate voor). De steun voor belasting (*push*) voor bedrijven die veel fossiele energie gebruiken is zelfs groter dan de steun voor subsidie (*pull*) voor bedrijven om het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen. De steun voor dergelijke belastingen voor bedrijven is ook beduidend hoger dan de steun voor belastingen voor burgers (bijvoorbeeld via het verhogen van de prijs voor vliegtickets). Over mogelijke verklaringen kunnen we slechts speculeren. Daarbij is het denkbaar dat het een rol speelt dat mensen negatiever zullen staan tegenover maatregelen die hen zelf raken. Maar de relatief hoge mate van steun voor belasting voor bedrijven wordt mogelijk mede verklaard door een ervaren onbalans in rollen en verantwoordelijkheidsverdeling (grote bedrijven nemen in de ogen van burgers te weinig verantwoordelijkheid). In welke mate dergelijke mechanismen meespelen, is een vraag voor toekomstig onderzoek. Mogelijk speelt ook ervaren rechtvaardigheid een rol, daarop gaan we later in deze beschouwing in.

Zorgen over gevolgen van maatregelen voor kosten van levensonderhoud

Bezorgdheid over de gevolgen van klimaatmaatregelen zijn breed gedeeld. Het gaat dan zowel om de effectiviteit (‘Zijn deze maatregelen voldoende om het klimaatprobleem op te lossen?’) als om de gevolgen voor de kosten van levensonderhoud (‘Maken deze maatregelen mijn leven duurder?’). Ongeveer driekwart is (op zijn minst een beetje) bezorgd dat de klimaatmaatregelen onvoldoende zijn om het klimaatprobleem op te lossen. Een ongeveer even groot deel van de mensen is (op zijn minst een beetje) bezorgd dat klimaatmaatregelen hun leven duurder zullen maken of ervoor zullen zorgen dat zij (meer) moeite zullen hebben om hun energierekening te betalen. Het aandeel mensen dat in enige mate

bezorgd is over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor hun manier van leven is wat kleiner, maar omvat desalniettemin ongeveer de helft van de mensen.

Dat zowel zorgen over de gevolgen voor kosten van levensonderhoud als zorgen over de toereikendheid van klimaatmaatregelen om het klimaatprobleem op te lossen breed gedragen zijn, suggereert dat er niet zozeer sprake is van een breed gedeelde wens van vermindering van de klimaataanpak, maar eerder van zorgen over de gevolgen van de wijze waarop die aanpak nu vorm krijgt (en de angst dat lastenverhoging het gevolg zal zijn indien stringenter beleid nodig is, wat voor een nog groter deel van de bevolking problematisch zou kunnen worden). Dat de zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor de kosten van levensonderhoud onder burgers zo breed gevoeld worden en dat ook een aanzienlijk deel (ruim een derde) zelfs erg of uiterst bezorgd is dat de maatregelen hun leven duurder zullen maken, is daarbij een belangrijk signaal. De (feitelijke en gepercipieerde) gevolgen van klimaatmaatregelen voor de betaalbaarheid van kosten voor levensonderhoud van burgers vormen een belangrijk aandachtspunt voor beleid. De Britse econoom Raworth en schrijver van het boek *Doughnut Economics* (2017) beschrijft twee cirkels van die 'donut': een bovengrens, ofwel de ecologische grens (wat is maximaal mogelijk binnen de grenzen van het ecosysteem, rekening houdend met de behoeften van toekomstige generaties?) en een ondergrens (wat is er nodig om te kunnen voldoen aan de basisbehoeften van de mensen op aarde?). Zij pleit voor een aanpak van de milieu- en klimaatuitdagingen, rekening houdend met basisbehoeften, voor milieukwaliteit en sociale kwaliteit. De uitdaging van verduurzaming raakt aan de elementen van brede welvaart (inkomen en bestaanszekerheid, en toegang tot huisvesting, energie, voeding en gezondheid(szorg)). Mensen die moeilijker kunnen rondkomen zijn daarbij extra kwetsbaar voor verdere achteruitgang. We gaan daar later in deze beschouwing dieper op in.

Burgers verwachten financiële achteruitgang en toename ongelijkheid door energietransitie

In dit opzicht is het interessant om te kijken naar de toekomstverwachtingen die leven waar het gaat om de energietransitie. Waar verwachten burgers vooruitgang? Waar verwachten zij achteruitgang? Onze studie laat zien dat de verwachtingen over het effect op de woon- en leefomgevingskwaliteit relatief het meest positief zijn (meer dan de helft van de mensen verwacht vooruitgang voor natuur en milieu en voor de kwaliteit van de Nederlandse woningvoorraad). Het aandeel mensen dat vooruitgang verwacht voor de kwaliteit van de eigen woning, woonomgeving en voor het landschap (ruim vier op de tien) en de Nederlandse economie (drie op de tien) is kleiner, maar wel groter dan het aandeel mensen dat op deze punten achteruitgang verwacht. Heel anders is dit wanneer het gaat om verwachtingen over verandering van de financiële situatie voor zichzelf en voor andere burgers in Nederland. Het deel van de mensen dat op die punten achteruitgang verwacht, is beduidend groter dan het deel dat vooruitgang verwacht. Bijna de helft van de mensen verwacht dat de armoede in Nederland zal toenemen, terwijl slechts een zeer kleine groep (minder dan één op de tien) een afname van de armoede verwacht. Een meerderheid ver-

wacht ook dat het verschil tussen arm en rijk in Nederland zal toenemen als gevolg van de energietransitie (bijna twee derde).

Terwijl het economisch belang en de kansen van de energietransitie worden benadrukt in verschillende kringen, lijkt onder burgers nog niet breed het gevoel te leven dat zij in die baten zullen meedelen, in elk geval niet in financiële zin. Zo is wel gepleit voor het hand in hand laten gaan van klimaatactie met verbeteringen op andere domeinen van de kwaliteit van leven door het leggen van verbanden tussen maatschappelijke opgaven, bijvoorbeeld op het vlak van wonen, werken en economische vernieuwing (Alkemade et al. 2018; Jennings et al. 2020; Raspe et al. 2019; Visser en Uyterlinde 2019). De coronacrisis heeft die wens om maatschappelijke opgaven te koppelen versterkt: ‘groen’ uit de crisis komen is een belangrijk motto, zowel nationaal (RLI 2020; SCP et al. 2020; SER 2020; Verwest et al. 2020) als internationaal (Europese Commissie 2020; OECD 2020). Onze studie laat echter zien dat het wenkende vooruitzicht van een win-winsituatie rond de klimaataanpak nog niet op alle vlakken even breed gedeeld is in de samenleving. Kortom, terwijl wel gesteld wordt dat de energietransitie kansen biedt voor economie en werkgelegenheid, zien we dat dus nog niet duidelijk terug in de perceptie van burgers: zij verwachten hier niet van te profiteren in financieel opzicht. Sterker nog, meer dan de helft van de burgers verwacht achteruitgang in de eigen financiële situatie, terwijl slechts een kleine minderheid (circa één op de tien) vooruitgang verwacht. Hoe ervoor gezorgd kan worden dat dit gevoel ten positieve omslaat en burgers ook op financieel vlak meer mee kunnen gaan profiteren van de baten van de transitie, vormt wellicht een van de belangrijke beleidsvraagstukken. De groep die toename van ongelijkheid verwacht door de energietransitie vindt deze transitie en de urgentie van de aanpak van klimaatverandering overigens niet per definitie onbelangrijk. Sterker nog, op dit punt verschilt deze groep slechts beperkt van de groep die een afname verwacht. De eerste groep vindt echter wel (nog) sterker dat grote bedrijven verantwoordelijkheid moeten nemen. Wat overigens niet automatisch betekent dat zij voor hun eigen huishouden *minder* verantwoordelijkheid zouden ervaren om bij te dragen dan de groep die een afname in ongelijkheid verwacht (op dat punt verschillen deze groepen namelijk niet zo veel).

Men ervaart een onrechtvaardige verdeling van kosten klimaataanpak

Veel mensen hebben het gevoel dat de kosten van klimaatmaatregelen niet eerlijk worden verdeeld tussen burgers en bedrijven en tussen arm en rijk. Vooral dat eerste lijkt een pijnpunt: bijna twee derde heeft het gevoel dat de lasten oneerlijk worden verdeeld tussen burgers en bedrijven. Slechts een klein deel van de mensen heeft het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering eerlijk worden verdeeld tussen de burger en het bedrijfsleven (minder dan één op de vijf). Dit kan problematisch zijn voor het draagvlak voor specifieke maatregelen waarbij de overheid veel van burgers verwacht. Ervaren onrechtvaardigheid en het beeld bij burgers dat grote bedrijven het meest in staat zouden zijn iets te doen tegen klimaatverandering (maar nog te weinig zouden doen) verklaart mogelijk mede waarom de steun voor belasting voor bedrijven die veel fossiele energie

gebruiken groter is dan voor subsidie voor bedrijven om hun gebruik van energie uit fossiele bronnen te verminderen.

Het aandeel mensen dat het gevoel heeft dat de kosten van de klimaataanpak oneerlijk worden verdeeld tussen arme en rijke Nederlanders is weliswaar kleiner (minder dan de helft) dan we zagen bij de verdeling tussen burgers en bedrijven, maar beduidend groter dan het aandeel mensen dat het gevoel heeft dat deze eerlijk worden verdeeld (minder dan een kwart). Het is denkbaar dat deze onrechtvaardigheid in verdeling van de lasten tussen arm en rijk met name wordt gevoeld onder het minder draagkrachtige deel van de bevolking. In Steenbekkers et al. (2021) signaleerden we al dat bepaalde beleidsinstrumenten in de praktijk beter aansluiten op draagkrachtigen dan op minder draagkrachtigen. Zo komen minder draagkrachtigen vaak niet in aanmerking voor subsidies of leningen voor woningverduurzaming, omdat zij niet beschikken over de benodigde eigen middelen voor woningverduurzaming. Dit kan er onbedoeld toe leiden dat stijgende energielasten juist die groep extra hard treffen. Bijvoorbeeld in het geval zij minder goed geïsoleerde woningen hebben en niet in staat zijn investeringen te doen die tot energiebesparing leiden. Of wanneer zij niet de middelen hebben om te investeren in zonnepanelen en daardoor ook niet de voordelen genieten van zelf opgewekte energie en een lagere energierekening.

5.3 Bevindingen verschillen tussen groepen

Verschillen tussen groepen in ervaren zorgen – klimaatverandering en klimaatbeleid

Als we het type en de ernst van de zorgen van mensen combineren, kunnen we vijf groepen onderscheiden (latente klassen, zie ook bijlage A): 1) de bezorgden (kosten); 2) de onbezorgden; 3) de middengroep; 4) de bezorgden (beide: klimaat en klimaatmaatregelen) en 5) de klimaatbezorgden. Die gematigde middengroep is het grootst (circa vier op de tien), gevolgd door de klimaatbezorgden (ruim twee op de tien). De groep die uitsluitend bezorgd is over de gevolgen (met name de kosten) van maatregelen is het kleinst (minder dan één op tien).

Terwijl de eerste groep neigt naar zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen en dan met name voor de kosten van levensonderhoud, neigt de vijfde groep juist naar zorgen over de gevolgen van klimaatverandering en over de ontoereikendheid van klimaatmaatregelen om het probleem op te lossen. De tweede groep is relatief onbezorgd in bredere zin (zowel over klimaat als over de gevolgen van klimaatmaatregelen), terwijl de vierde groep juist bezorgd is (over beide). De middengroep is noch uitgesproken bezorgd, noch onbezorgd (over beide). Ook deze bevinding illustreert dat de groep die zich niet druk maakt over klimaatverandering maar wel over de kosten van klimaatbeleid, zeer klein is. Dat impliceert overigens niet dat aandacht voor de zorgen en behoeften van deze groep daarmee minder relevant zou zijn. Het is aannemelijk dat in deze groep reële zorgen spelen die aandacht behoeven, zoals onze analyses ook lijken te suggereren. Vooral de financiële situatie is een belangrijke voorspeller. Mensen die (zeer) moeilijk kunnen rondkomen komen relatief vaak voor in de groep die bezorgd is over de kosten.³ Zij komen echter ook relatief vaak voor in de groep die bezorgd is over beide: zowel over gevolgen van klimaat-

verandering als van klimaatmaatregelen. Dit steunt het beeld dat financiële positie samenhangt met zorgen over gevolgen van klimaatbeleid voor kosten van levensonderhoud, maar daarbij ook vaak samengaat met zorgen over gevolgen van klimaatverandering. De mate waarin mensen het gevoel hebben dat zij mee *kunnen* komen zal mogelijk mede een rol spelen.

Verschillen tussen groepen in ervaren onvrede – klimaatverandering en klimaatbeleid

Wanneer we klimaatopvattingen in de samenleving beschouwen door de lens van onvrede, tekenen zich drie groepen af die verschillen in het soort onvrede dat zij ervaren en de mate waarin zij dit ervaren. We zien een groep die relatief sterk gericht is op klimaat (ongeveer een derde van de mensen), een brede middengroep die weinig onvrede ervaart en relatief welwillend lijkt te staan tegenover klimaatbeleid (vier à vijf op de tien mensen), en een groep die relatief veel onvrede ervaart waar het gaat om klimaataanpak (ongeveer een vijfde).

De middengroep scoort gemiddeld vrij neutraal op de indicatoren van onvrede. In deze brede middengroep heerst relatief weinig onvrede en lijkt men ook niet afwijzend te staan tegenover aanpassing van de eigen levensstijl om klimaatverandering tegen te gaan. Toch neigt ook deze groep (gemiddeld) een klein beetje naar het gevoel dat klimaatmaatregelen worden opgedrongen. Over de verklaring hiervoor kunnen we slechts speculeren. Mogelijk heeft het te maken met een gevoel van beperkte betrokkenheid bij de totstandkoming van de gemaakte beleidskeuzes. Of men is kritisch over de gemaakte keuzes, zoals we eerder zagen in onze studie in focusgroepen naar aardgasvrij wonen. Het gevoel dat klimaatmaatregelen aan burgers worden opgedrongen kan problematisch zijn voor een thema waarbij de overheid de komende decennia actieve participatie van burgers vraagt en hun inzet nodig heeft om de beoogde beleidsdoelen te kunnen halen.

De groep die ontevreden is, is het relatief vaak eens met de stelling: 'Ik heb het gevoel dat een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest', en scoort ook hoog op vrijwel alle andere indicatoren van onvrede. De zelfgerapporteerde boosheid over ervaren overmatige aandacht voor het klimaat ten opzichte van andere problemen duidt mogelijk op een onderliggende behoefte aan adressering van andere kwesties die prangend zijn voor deze groep.

Opnieuw zien we een sterke samenhang met de eigen financiële situatie, naast opleiding, geslacht en leeftijd. Mensen die (zeer) moeilijk kunnen rondkomen in vergelijking tot mensen die (zeer) makkelijk kunnen rondkomen, komen beduidend vaker voor in de groep waar de onvrede groot is. Mensen die (zeer) makkelijk kunnen rondkomen, komen juist relatief vaak voor in de meer 'milieu- en klimaatgerichte' groep waar de onvrede laag is. Aandacht voor groepen die in financieel opzicht kwetsbaar zijn is van belang. Een uitdaging daarbij is ervoor te zorgen dat klimaatmaatregelen niet slechts aantrekkelijk worden gemaakt voor de meer welgestelde burgers, terwijl het minder draagkrachtigen (extra) zorgen oplevert, bovenop al bestaande (financiële) zorgen. Hoe drempels weggenomen kunnen worden voor participatie door groepen die over minder hulpbronnen beschikken, is daarbij een van de belangrijke beleidsvraagstukken.

Verschillen tussen groepen in opvattingen over lasten en lastenverdeling

Wanneer we opvattingen van burgers over het tegengaan van klimaatverandering beschouwen door de lens van lasten en lastenverdeling, tekent zich globaal een viertal groepen af. Deze verschillen met name in de mate waarin zij de financiële gevolgen negatief dan wel positief inzien (zorgen over lasten, ervaren onrechtvaardigheid met betrekking tot de verdeling van de kosten, negatieve verwachtingen met betrekking tot de financiële situatie (voor zichzelf en anderen) en het verschil tussen arm en rijk). Positieve verwachtingen over de gevolgen van de energietransitie op de toekomstige financiële situatie zien we slechts in een zeer kleine groep terug (5% van de respondenten). Opvallend is dat eigenlijk alle groepen gemiddeld laag tot zeer laag scores op ervaren rechtvaardigheid, vooral waar het gaat om de verdeling van de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering tussen burgers en bedrijven. Ook leeft in alle groepen in enige mate de verwachting dat de armoede en het verschil tussen arm en rijk in Nederland zullen toenemen door de energietransitie. Kortom, we zien in deze analyse terug: de overwegend negatieve verwachtingen van burgers ten aanzien van de gevolgen voor de kosten van levensonderhoud, de toekomstige financiële situatie en groeiende ongelijkheid als gevolg van de energietransitie en de ervaren (distributieve) (on)rechtvaardigheid in het tegengaan van klimaatverandering. Opnieuw zien we een sterke relatie met de eigen financiële situatie (rondkomen en huishoudensinkomen), naast leeftijd, opleiding en stedelijkheid. Mensen die (zeer) moeilijk rond kunnen komen, komen relatief vaak voor in de twee groepen waarin negatieve verwachtingen over de financiële gevolgen van de energietransitie en klimaatmaatregelen het sterkst zijn. In die twee groepen is de ervaren distributieve (on)rechtvaardigheid gemiddeld het grootst en leeft de verwachting het sterkst dat de armoede en het verschil tussen arm en rijk in Nederland zullen toenemen. Ook kampen deze twee groepen het sterkst met zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen voor de eigen financiële situatie (en die van anderen) en voor de kosten van levensonderhoud en de betaalbaarheid van de energierekening. Wat verder opvalt is dat ook mensen die niet moeilijk / niet makkelijk rond kunnen komen relatief vaak tot die groepen behoren. Dat wijst erop dat er ook zorgen zijn in de groepen die op dit moment redelijk rond kunnen komen. Dit vormt niet alleen een risico voor de steun voor klimaatmaatregelen die een beroep doen op de financiële draagkracht van burgers, maar vraagt ook aandacht voor de verdeling van de baten en de lasten. Het is wellicht op zichzelf niet verrassend dat het type zorgen met betrekking tot lasten en lastenverdeling van klimaatbeleid samenhangt met de financiële situatie van mensen. Het is evident dat aandacht nodig is voor de positie van mensen die moeilijker kunnen rondkomen. Maar daarbij moet ervoor gewaakt worden de discussie te verengen tot de financiële verschillen alleen. Zo laat eerder SCP-onderzoek een samenhang zien tussen de mate waarin verschillende groepen in de samenleving over economisch kapitaal en andere vormen van kapitaal (sociaal, cultureel en persoonskapitaal) beschikken (Vrooman et al. 2014). Daardoor kan een stapeling van problemen ontstaan in bepaalde groepen in de samenleving. De sociale staat van Nederland 2019 liet zien dat – hoewel Nederlanders gemiddeld genomen subjectief gezien behoorlijk tevreden zijn met het eigen leven – er grote (en tamelijk hardnekkige) verschillen zijn tussen bevolkingsgroepen in de kwaliteit van leven.

Groepen die over minder hulpbronnen beschikken, zijn pessimistischer over hun kansen en mogelijkheden in bredere zin (Wennekers et al. 2019). Een focus op het belang van een concrete klimaatmaatregel zónder oog voor andere en persoonlijk vaak zwaarwegendere problemen voor burgers en zónder oog voor zorgen over lasten en lastenverdeling (distributieve rechtvaardigheid en mogelijke effecten op ongelijkheid), kan daardoor mogelijk als een ontkenning van die problemen worden ervaren.

5.4 Tot slot

De lidstaten van de Europese Unie bereikten onlangs een akkoord over het verhogen van de klimaatdoelstelling voor de korte termijn naar 55% reductie van broeikasgasemissie in het jaar 2030. Dat betekent dat alle zeilen moeten worden bijgezet om de reeds ingezette transitie verder te versnellen. Hoe deze versnelling vorm te geven, zal een belangrijk onderwerp vormen voor de nieuw te vormen regering. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) rekende onlangs de effecten door van de klimaatplannen van verschillende politieke partijen (CDA, D66, GroenLinks, SP, PvdA, ChristenUnie). De VVD – momenteel de grootste partij – liet de effecten van de klimaatplannen niet doorrekenen. Voor slechts een deel van de partijen lijkt het voorgestelde pakket aan maatregelen de klimaatdoelen binnen bereik te brengen (Folkert et al. 2021). De koers van het komende kabinet is nog ongewis. Dit is mede afhankelijk van de uitkomsten van de formatie en uitwerking van een regeerakkoord.

Deze studie maakt duidelijk dat het tegengaan van klimaatverandering middels de energietransitie niet slechts een technische of economische maar ook een sociaal-maatschappelijke uitdaging is. Terwijl burgers welwillend lijken te staan tegenover klimaatdoelen, stelt men wel kritische vragen bij de manier waarop de klimaataanpak nu wordt vormgegeven. Veel burgers hebben zorgen over de gevolgen voor kosten van levensonderhoud, verwachten achteruitgang in de financiële situatie (van zichzelf en van anderen), voorzien groeiende ongelijkheid en ervaren onrechtvaardigheid in lastenverdeling (met name tussen burgers en bedrijven, maar ook tussen arm en rijk). Deze zorgen en verwachtingen, in combinatie met een spanningsveld in ervaren rollen en verantwoordelijkheidsverdeling, vormen mogelijk een afbreukrisico voor het klimaatbeleid. Het bevorderen van betrokkenheid van burgers bij de klimaataanpak is een belangrijke eerste stap, maar het is duidelijk dat er meer nodig is voor het oplossen van deze legitimiteitskwesaties. Niet alleen vanwege het risico op het verlies aan draagvlak, maar ook vanwege de potentiële sociaal-economische consequenties, waarbij effecten op ongelijkheid risico's met zich mee kunnen brengen voor het vergroten van scheidslijnen op het vlak van wonen, werken, inkomen, energie, mobiliteit, consumptie en gezondheid.

De bevindingen uit de analyses van klimaatopvattingen door de lenzen van bezorgdheid, onvrede en opvattingen rond lasten en lastenverdeling laten verder zien dat zich verschillende groepen aftekenen. Hierbij hebben de mensen met meer sociaaleconomische hulpbronnen (mensen die makkelijker kunnen rondkomen, hogeropgeleiden) een hogere kans om tot de meer 'klimaatgerichte' groepen te horen die zich minder zorgen maken over de

gevolgen van maatregelen. De mensen met minder hulpbronnen (mensen die moeilijker kunnen rondkomen, lageropgeleiden) hebben daarentegen meer kans om in de groepen te vallen met meer zorgen (met name op financieel vlak) en meer onvrede (o.a. een sterker gevoel dat maatregelen worden opgedrongen) rond het thema klimaataanpak. Dat doet mogelijk iets met de samenleving en met hoe groepen zich tot elkaar verhouden.

Verschillen naar financiële situatie en opleiding in type bezorgdheid, onvrede en opvattingen over lasten(verdeling) suggereren ook dat het niet meebewegen van burgers niet te snel als onwelwillendheid geïnterpreteerd moet worden. Het is van belang alert te blijven op situaties waarin de burger overvraagd wordt. Aandacht voor de positie van kwetsbare groepen in de samenleving en een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten is essentieel voor een succesvol verloop van de transitie en kan de haalbaarheid vergroten. Dit vraagt mogelijk een andere benadering: hoe ervoor te zorgen dat burgers in brede zin, en wellicht ook juist de groepen die nu al moeilijker kunnen rondkomen, mee kunnen profiteren van de opbrengsten van de energietransitie?

Deze bevindingen suggereren dat verschillende maatschappelijke opgaven elkaar raken. Het streven naar een klimaatneutrale samenleving raakt aan opgaven rond inkomen en bestaanszekerheid van burgers, inclusie en sociale samenhang, rechtvaardige verdeling en het voorkomen van een groeiende ongelijkheid. Of deze verschillende zorgen en (negatieve) verwachtingen uiteindelijk zullen leiden tot toenemende weerstand en verzet zal mede afhankelijk zijn van de keuzes die gemaakt worden en welke gevolgen deze hebben voor burgers, met name voor diegenen die het nu al moeilijker hebben. Illustratief daarvoor is wellicht ook de bevinding dat ruim een kwart van de burgers aangeeft zich boos te maken om de aandacht voor klimaatverandering, terwijl er in hun ogen belangrijkere problemen zijn om op te lossen.

Aandachtspunten voor beleid samengevat

Kort samengevat komt hier een aantal aandachtspunten naar voren, die kunnen bijdragen aan het kansrijker maken van beleid:

- Let op de samenhang van beleidsinstrumenten en houd daarbij rekening met de doorwerking van klimaatbeleid op aanpalende beleidsterreinen (zoals inkomen, koopkracht en armoede, wonen, werken, woon- en leefomgevingskwaliteit, gezondheid en welzijn). Hanteer een integrale benadering: klimaatbeleid is niet los te zien van de bredere kwaliteit van leven.
- Houd daarbij rekening met de doorwerking voor de kwaliteit van leven voor verschillende groepen burgers in de samenleving. Groepen die het nu bijvoorbeeld al moeilijker hebben, zijn daardoor extra kwetsbaar voor verdere achteruitgang (en een kleine verandering kan ook een grote verbetering betekenen).
- Streef in de beleidsontwikkeling een aantrekkelijk en wenkend perspectief na: besteed aandacht aan het identificeren en benutten van kansen voor verbetering van de kwaliteit van leven voor burgers. Op welke manier kunnen burgers meer meedelen in mogelijke baten (bijvoorbeeld van het rendement van hernieuwbare opwekking van energie, verhoogd woningcomfort en betere leefomgevingskwaliteit door verduur-

zaming)? Dit betekent ook minder nadruk op het ‘*minder, minder*’-frame. Laat zien dat er ook kansen zijn voor *anders, beter* en *meer*.

- Besteed aandacht aan het verlagen van drempels, het wegnemen van belemmeringen en het versterken van handelingsperspectief voor participatie voor verschillende groepen in de samenleving.
- Omarm en faciliteer initiatieven vanuit de samenleving zelf en laat ruimte voor verschillende groepen om zich op een manier in te kunnen zetten die bij hen past.
- Betrek burgers in een vroeg stadium zodat hun inbreng zin kan hebben.

De wijze waarop deze transitie de komende decennia vorm krijgt, zal van invloed zijn op de kwaliteit van leven van huidige en volgende generaties. Visievorming over de samenleving waar we op lange termijn naartoe willen is daarom van belang. Het doordenken van de effecten van maatregelen in de fasen van planning, ontwikkeling en uitvoering van klimaat- en energietransitiebeleid, niet alleen voor emissiereductie maar ook voor de kwaliteit van leven van verschillende groepen burgers in de samenleving, is daarbij essentieel. Het voorkomen dat maatregelen onbedoeld leiden tot een onrechtvaardige verdeling van de lasten (en baten) of bijdragen aan het vergroten van ongelijkheid is daarbij een belangrijk aandachtspunt. Het voorkómen van onbedoelde negatieve effecten en het benutten van kansen voor de kwaliteit van leven van mensen kan bijdragen aan twee met elkaar samenhangende doelen: het streven naar duurzaamheid en brede welvaart.

Noten

- 1 ‘Aandacht’ is in de vraagstelling overigens niet nader gespecificeerd. Dit kan dus betrekking hebben op zowel het publieke en politieke debat als op de media.
- 2 Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) is het langlopende SCP-onderzoek dat sinds 2008 ontwikkelingen in een breed spectrum aan persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen van burgers volgt op kwartaalbasis.
- 3 De in dit rapport besproken statistische relaties zijn gebaseerd op een wiskundig (regressie)model, waarbij de kans om in een bepaalde latente groep ingedeeld te worden vergeleken wordt met de kans om in de middengroep terecht te komen voor verschillende demografische groepen.

Summary and discussion

Climate change mitigation: choices that will shape the future of our society

The energy transition from the perspective of the citizen

The coming decades will be dominated by the transition to a more sustainable and climate-neutral society. This transition will be accompanied by major changes in society which will ultimately affect every citizen in the Netherlands. To arrive at a situation where the risks of climate change are kept at an acceptable level, the Netherlands is seeking to move away from an energy supply based on burning fossil fuels to a zero-emissions energy system. The ability to achieve this within the envisaged timeframe will depend partly on the active involvement of citizens.

This study outlines how the theme of climate change and climate change mitigation is perceived in Dutch society, describes differences in the types of concerns, dissatisfaction and opinions on the associated financial costs and the cost distribution between different actors, and sheds light on the characteristics which underpin the differences between those groups. These insights deepen our understanding of perceived concern, (dis)satisfaction and perceived distributive (in)justice in Dutch society. In this chapter we reflect on our findings and discuss a number of insights gained that are relevant for policy. We also identify a number of points which are important for policy development and implementation.

5.1 Aim, content and approach

The aim of this study is to shed more light on public attitudes to the broader theme of climate and climate measures in the Netherlands. We map the opinions of the Dutch public on the climate issue in a variety of ways. First, we look at opinions on climate change itself: views on human influence on the climate (anthropogenic climate change), concerns about the impact of climate change and the possibility of avoiding that impact. In addition, we explore the perceived importance of measures to combat climate change and the roles and responsibilities which Dutch citizens see here for the government, the business community and their own households. We also look at aspects of dissatisfaction in relation to this theme.

We then turn our attention to opinions on climate change mitigation measures. How much support is there for specific types of measures? To what extent are people concerned that these measures will not be sufficient to resolve the climate problem, and about the impact of climate measures on their cost of living and way of life? To what extent do people perceive distributive justice with respect to climate change mitigation cost, and what expectations do they have for the future impacts of the energy transition (what do citizens believe will change for the better and for the worse)?

We explore how strongly held the various opinions are and how broadly they are shared across Dutch society. This gives us an impression of where these opinions are widely distributed or concentrated in relatively small groups, and where opinions are more and less pronounced. This gives us a clearer picture of the key focus areas in relation to the broader theme of climate and climate measures in Dutch society, seen from the perspective of the citizen.

Finally, we look at opinions about the climate in Dutch society through three specific lenses: 1) concerns about climate change and climate mitigation measures; 2) dissatisfaction; and 3) costs and cost distribution. We analyse a set of opinions that are characteristic for each of these three lenses, and identify groups which show correspondences in their views, using latent class analysis (LCA). We then examine how these groups differ from each other in terms of sociodemographic characteristics. These insights offer pointers and focus areas for the broader climate policy.

For this study we draw on data from the 2019 Energy Transition Survey (Verkenning Energie Transitie – VET'19). These data were collected using a questionnaire developed by the Netherlands Institute for Social Research (SCP) and administered online by CentERdata among a sample of 3,480 participants in the LISS panel ¹(aged 18 years and older, one person per household; 2,384 respondents). During the summer and autumn of 2020, a few questions were repeated.

5.2 Climate change and climate measures from a citizen perspective

5.2.1 Widespread concern about climate change and dissatisfaction with the approach to mitigation

The climate problem is clearly on people's radar

The percentage of people who believe that the climate is changing due to human action has grown strongly over the last decade, from just 43% endorsing the notion of anthropogenic climate change in 2010 (Den Ridder & Dekker 2010), to over three-quarters in mid-2019; a comparable percentage are concerned about this. People are less concerned about the impact on their own lives ('here and now') than about the impact on nature and the environment, the lives of future generations ('later') and the lives of people worldwide ('elsewhere'). This increasing climate awareness over the last decade may be due in part to the fact that the topic is increasingly penetrating into people's personal lives in various ways – not just because of the attention for climate policy which has acquired an ever more emphatic place on the political agenda in recent years, but possibly also because of the weather records seen in the last decade; more than half the respondents in our study feel that the weather has changed noticeably due to climate change. And although the share of people who are concerned about the consequences for 'elsewhere' and 'later' (more than three-quarters) is greater than the share who are concerned about the impact on their own lives (just under two-thirds), it is still the case that a majority are concerned about the latter impact. The fact that the theme also appears to be affecting people in the 'here and

now' could be reducing its psychological distance and leading to an increase in concerns as a result.

There is a reasonably widely shared sense of urgency regarding the need for (global) action, with a majority (around two-thirds) expressing some agreement with the statement: 'Humankind must take action as quickly as possible to combat climate change, otherwise it will be too late.' There is thus no lack of public awareness of the problem.

Confidence in avoidability relatively low; perceived importance of climate action relatively high

The group of people that believe that severe consequences of climate change can no longer be avoided (just over four out of ten) is slightly greater than the group of people that believe they can be avoided (roughly three out of ten). Just under half believe that science and technology will resolve the impact of climate change. Both optimism and pessimism about the ability to solve climate problems could potentially be a barrier to support for active intervention, for example because of the assumption that technological progress will ultimately offer solutions, or, conversely, based on the reasoning that there is 'nothing more that can be done about it anyway'. We were not able to pursue this topic further in this survey, though we did find that people attach a relatively high level of importance to the climate issue. People also think about future generations: roughly half the respondents feel that today's society is doing too little about climate change, and that problems are therefore being stored up for future generations. And as earlier research has shown (Scholte et al. 2020), there is broad endorsement of the importance of the energy transition, energy conservation (both more than three-quarters of respondents) and changing our lifestyles in order to combat climate change (around seven out of ten people). In short, the belief that climate change is happening, some degree of concern about this and the perceived importance and urgency of the issue at the heart of climate policy – the energy transition – are all broadly shared.

Possible tension around roles and responsibilities

Yet there appears to be a tension between this broadly felt threat, the perceived urgency of the need for global action and the public support for general energy transition goals on the one hand, and the role that the Netherlands or Dutch citizens should play in tackling the climate problem. Given the perceived importance and urgency of climate action and the energy transition as highlighted above, it seems somewhat paradoxical that a proportion of Dutch citizens believe there is actually *too much* attention for combating climate change (more than four out of ten people feel this). That is a slightly higher proportion than those who feel that there is too little attention for this topic.² Although these two groups differ in terms of the perceived importance and urgency of the issue, this by no means implies that the first group believe that tackling climate change is unimportant. In fact, a large majority of this group, too, believe it is important to change our lifestyles, save energy and make the transition to green energy in order to combat climate change. The main difference between the two groups lies in the extent to which people feel that their own household

has a responsibility to contribute to solving the problem (approximately four out of ten versus more than three-quarters). A large majority in both groups believe that major corporations need to shoulder their responsibility. In the population as a whole, we find a widespread feeling that large companies and the government ought to take responsibility for combating climate change, and regard these institutions as the best placed to do this. A majority think that large companies, in particular, are still doing too little and also feel that they are relatively unwilling to take action. There is less consensus about people's own role and responsibility, although here too a small majority believe that their own household has a role to play and a responsibility to shoulder: more than half of respondents think this. This also appears to translate into behavioural intentions: more than half the respondents reflect on what they can do in their daily lives to combat climate change. The findings also suggest that some people see possibilities to do more: a third feel that their own household is already doing enough, but a similar proportion – just under a third – feel this is not yet the case. There does appear to be some consensus that it can be worthwhile people making their own contribution to combating climate change (two-thirds believe this can be meaningful).

Climate opinions and the Covid crisis

The Covid crisis caused a shift in the public perception of societal problems. In the 'Citizens' Outlook Barometer' (Continu Onderzoek Burgerperspectieven – COB),³ we see that in mid-2020 the themes of society, immigration and integration and environment and climate have all been pushed to the background somewhat, while the topic of health and care scores highly in the national problem awareness and is the most frequently cited example of the 'biggest problem facing the Netherlands at this time' (Dekker et al. 2020). The same survey also shows that when people are asked to share their thoughts about the future, the climate and environment are mentioned more often than when the question is focused on the present time.

Determining whether the coronavirus crisis has had a (temporary or permanent) influence on the perceived importance of climate action, and if so, how, is something that will require further research. But in this study, at least, we found no indications for a decrease in people's willingness to do something about climate change themselves: in two surveys carried out during the Covid crisis (July and October 2020), a number of questions were resubmitted to a group of respondents about how important they felt it was to change their lifestyles in order to combat climate change (in a general sense), and also about their own willingness to do this. The results showed no reduction during the Covid crisis in the high proportion of people who believe it is important to change our lifestyles in order to combat climate change: over three-quarters of respondents at all three survey moments endorsed the importance of this (in mid-2019 and in the two surveys in 2020). The share of people who are not opposed to the notion of adapting their own lifestyle to help the climate was also comparable during the Covid crisis (July 2020), at more than half.

Dissatisfaction with level of involvement: a sense that climate measures are being imposed on the public

The climate is an issue which has increasingly figured in the public debate in recent years. Den Ridder et al. (2019) concluded on the basis of the COB that the climate debate is in full swing. We have for some time been seeing a growing number of people adopting a standpoint towards climate and climate policy. In this study we shed light on several indicators of experienced dissatisfaction. A substantial proportion of people (four out of ten) report a feeling that ‘a small group of Dutch people are forcing climate measures on the rest’. A contributory factor here could be that many citizens feel they have had little involvement in the formulation of the Dutch strategy for tackling climate change. Earlier findings call for a reflection on the (active) involvement of citizens in climate policy. The Climate Agreement states that widespread active involvement of citizens is essential if the policy is to succeed. In preparation for the Climate Agreement, a number of meetings were held in which members of the public were able to share their views; citizens were asked via a website to put forward plans, ideas, suggestions and questions, and a number of organisations also represented the interests of citizens (including trade unions, the Woonbond tenants’ rights association, the Dutch homeowners’ association (Vereniging Eigen Huis), and the Youth Climate Movement (Jonge Klimaatbeweging)). Despite this, it has been observed that public interests were generally less well represented (Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid 2021). The calls for greater involvement of citizens in these deliberation processes have been growing for a number of years. The Advisory Committee on citizen involvement in climate policy, chaired by Alex Brenninkmeijer, recently published a report on the use of civic forums as a means of involving citizens in the design and implementation of climate and energy policy, following a motion in parliament tabled by the MP Anne Mulder (TK 2020/2021). To what extent such an approach will help give citizens a voice and lead to better policy, and ultimately to greater acceptance of policy, remains to be seen. It will depend in part on how the scheme is rolled out in practice and the degree to which a number of necessary conditions are met (see also Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid 2021). Those conditions broadly relate to *who* is able to participate, *when*, *about what* and *in what way*, *what* is subsequently done with the input of citizens, and *how* the link to the wider public is subsequently made.

The dissatisfaction among some Dutch citizens regarding the limited involvement (or at least the sense of having climate measures forced upon them) does not automatically mean that people are also willing or able to play an active part in the decision-making process. That will depend among other things on what form citizen involvement takes, their personal interest in and engagement with this topic, the time they have available alongside other commitments (e.g. work and care tasks), and the extent to which other problems in the lives of individual citizens demand their attention (e.g. their own physical or mental health or that of loved ones, financial worries and/or concerns in the relational sphere). People are expected to provide input in numerous policy domains, whether it be sport, culture, education, the neighbourhood, vulnerable groups, the configuration of the

public space or the energy transition. In short, there is more going on in people's lives than just climate policy, and what is demanded of citizens must be realistic and achievable.

Dissatisfaction regarding the perceived 'restrictive nature' of environmental and climate measures

A substantial share of people (around four in ten) also appear to feel their freedoms are being curbed to some extent by the debates about the environment and climate. They sometimes have the feeling that 'they aren't allowed to enjoy anything anymore because of all the debates about the environment and climate'. This might be explained in part by the fact that the emphasis in the last decade has frequently been placed on (behavioural) restrictions (driving *less*, flying *less*, eating *less* meat, having *fewer* hot showers, using *less* energy), rather than on *more*, *different* or *better*. This has also become something that can no longer be seen entirely separately from the restrictions that have been imposed in a bid to contain the spread of the coronavirus, raising the question of whether people might perhaps be feeling (even) more resistant to restrictions to help the environment and climate. Offering a more positive, appealing perspective, with attention for the impact of measures on the quality of life of different groups of citizens, might perhaps help here. It may also be that valuable lessons can be drawn from initiatives emanating from society itself. What are successful examples from practice? What can incentivise others to do the same? What are the barriers for different groups? How can obstacles to desired behaviour/initiative be removed? What is needed to achieve this? In short, how can serious efforts be made to facilitate and scale up promising initiatives? Embracing initiatives from society more enthusiastically might also create scope for different groups to contribute in a way that is appropriate for them.

Dissatisfaction regarding prioritisation

All in all, the picture that emerges is that a combination of factors play a role in determining dissatisfaction about the attention for climate change and its mitigation. It is plausible that the groups who feel dissatisfied about the attention given to climate change mitigation also face other problems which are more pertinent for them. This suggestion is underlined by the finding that more than a quarter of respondents report feeling some 'anger about all the attention given to the climate, whereas there are more important problems' which demand attention. This could be a reference to concerns about other problems in the Netherlands which citizens regard as important: themes such as society, health & care, income & economy and immigration & integration all score highly in the national problem awareness rankings, for example (Dekker et al. 2020).⁴ If no attention is given to these (other) problems, this could lead to dissatisfaction, especially if measures affect citizens. The findings also suggest that there is (or could be) friction when it comes to perceived roles and responsibilities. There is a general sense that large corporations and the government are best placed to do something about the problem, whereas in the eyes of citizens, large companies, in particular, are currently doing (too) little. This also impinges on peo-

ple's perceived sense of (un)fairness. We will explore this in more detail later in this discussion.

Dissatisfaction regarding attitudes or behaviour of others

While a substantial proportion of respondents (roughly two-thirds) occasionally feel annoyed about people who take no account at all of the environment, climate and sustainability, there is also a large share (around four out of ten) who occasionally feel annoyed by people who devote a great deal of attention to those topics. This may suggest that there is yet no clear common social norm regarding roles and responsibilities in relation to climate-friendly behaviour. The current campaign 'Everyone does their bit' ('Iedereen doet wat') touches upon the establishment of the social norm that everyone makes a contribution, in whatever form. It will take some time before the long-term effect becomes apparent and whether more direction may be given.

5.2.2 Support for specific climate measures and concerns about their impact

Difference in support for 'stick' or 'carrot'; strong support for taxing companies.

As regards the different climate measures we submitted to respondents – (subsidies for) gas-free housing, subsidies for electric vehicles, subsidies/taxes for companies (to reduce the use of fossil energy), taxes on flying and on meat, reducing the maximum speed limit on the roads – most support was found for subsidies to help citizens make their homes more sustainable (around eight out of ten), closely followed by raising the taxes on companies which use lots of fossil fuels (almost three-quarters). We also found more support for measures which reward certain behaviours ('pull measures') than for measures which penalise certain behaviour ('push measures'). However, in some cases the differences are not large. For example, subsidies to help with the purchase of an electric vehicle receive virtually no more support (almost six out of ten respondents) than a tax on flying (roughly half support this to some degree). The support for taxing companies which use lots of fossil energy (push measure) is greater than the support for subsidies (pull measure) for companies to reduce their use of fossil fuels. The support for taxing companies is also substantially higher than the support for taxing citizens (for example by raising the price of flight tickets). We can only speculate about possible explanations. It may be that people adopt more negative attitudes to measures which affect themselves, but the relatively high degree of support for taxing companies may also be partly explained by a perceived imbalance in the roles and responsibilities (large companies assume too little responsibility in the eyes of citizens). To what extent such mechanisms play a role is a question for future research. Perceived fairness may also be a factor; we will explore this later in this discussion.

Concerns about impact of measures on cost of living

Concerns about the impact of climate measures are broadly shared. Those concerns relate both to the effectiveness of measures ('Are these measures enough to solve the climate

problem?') and to their impact on cost of living ('Will these measures make my life more expensive?'). Around three-quarters of respondents are (at least slightly) concerned that the climate measures will be insufficient to solve the climate problem. Roughly the same proportion are (at least slightly) concerned that climate measures will make their lives more expensive or make it (more) difficult for them to pay their energy bills. The share of people who have concerns about the impact of climate measures on their way of life is rather smaller, but still accounts for roughly half of respondents.

The widely shared concerns about both the impact on cost of living and the adequacy of climate measures to solve the climate problem suggest that we are looking not so much at a broadly shared desire to reduce the efforts to mitigate climate change, but rather at concerns about the consequences of the form those efforts currently take (and fears that the costs will increase if more stringent policy becomes necessary, which could become problematic for an even bigger share of the population). The finding that the concerns about the impact of climate measures on cost of living are so broadly shared among Dutch citizens, and that a substantial proportion of them (over a third) are very or extremely concerned that the measures will make their lives more expensive, is an important signal in this context. The (actual and perceived) impact of climate measures on the affordability of citizens' living costs are a key focus area for policy. Kate Raworth, the British economist and author of the book *Doughnut Economics* (2017), describes two rings of that 'doughnut': an upper boundary, which she refers to as the 'ecological ceiling' (what is the most that can be achieved within the limits of the ecosystem, bearing in mind the needs of future generations?) and a lower limit, or 'social foundation' (what is needed to meet the basic needs of people on earth?). She calls for an approach to tackling the environmental and climate challenges which takes account of basic needs, for both environmental and social quality. The challenge of sustainability impinges on the elements of quality of life 'beyond gdp' ('brede welvaart')(income and job security, access to housing, energy, food and health/care). People who have more difficulty making ends meet financially are extra vulnerable to further deterioration. We will discuss this in more detail later.

Citizens expect the energy transition to lead to a deterioration in their financial position and to an increase in inequality

It is interesting in this context to look at people's expectations for the future as regards the energy transition. Where do citizens expect to see improvements? Where do they expect to see a deterioration? Our study shows that expectations regarding the impact on the quality of the residential and broader living environment are the most positive, relatively speaking (more than half of respondents expect to see improvements for nature and the environment and in the quality of the Dutch housing stock). The share of people expecting an improvement in the quality of their own home, living environment and the landscape (more than four out of ten), and in the Dutch economy (three out of ten) is smaller, but still larger than the share of people who expect to see a deterioration in these areas. The picture is quite different when it comes to Dutch citizens' expectations regarding the change in their own and others' financial situation, with substantially more people expecting a

deterioration than an improvement. Just under half expect an increase in poverty in the Netherlands, while only a very small group (fewer than one in ten) think there will be a reduction in poverty. A majority (almost two-thirds) also expect the gap between rich and poor in the Netherlands to widen as a result of the energy transition.

While the economic importance of and opportunities presented by the energy transition are emphasised in several circles, among Dutch citizens there is no broadly shared sense that they will share in the benefits, at least not financially. There are calls for action on climate to go hand in hand with improvements in other areas of quality of life by establishing links between societal missions, for example in the areas of housing, employment and economic renewal (Alkemade et al. 2018; Jennings et al. 2020; Raspe et al. 2019; Visser & Uyterlinde 2019). The Covid crisis has reinforced this desire to an integrated approach to addressing societal needs in a coherent way: building a 'green' recovery from the crisis is an important motto, both nationally (RLi 2020; SCP et al. 2020; SER 2020; Verwest et al. 2020) and internationally (European Commission 2020; OECD 2020). However, our study shows that the appealing prospect of a win-win situation in relation to tackling climate change is not yet broadly shared within society. In short, while the energy transition has been identified as an opportunity for the economy and employment, we do not find that this is yet clearly reflected in the perception of citizens: in general, they do not expect to derive any financial benefit, and in fact, more than half of citizens expect to see their own financial situation deteriorate, while only a small minority (roughly one in ten) expect an improvement. Finding ways to turn these expectations more positive and enabling citizens to share more in the financial benefits of the transition is perhaps one of the most important policy challenges.

The group who expect the energy transition to lead to an increase in inequality do not by definition regard this transition or the urgency of the need to tackle climate change as unimportant. In fact, this group differs only marginally on this point from those who expect a reduction in inequality. The former group do however feel (even) more strongly that large corporations must take responsibility – though this does not automatically mean that they believe their own household should take *less* responsibility than those who expect a decrease in inequality (there is little difference between the two groups on that point).

Perceived injustice in distribution of costs of climate change abatement

Many people feel that the costs of climate measures are not fairly distributed between citizens and businesses and between rich and poor. The former appears to be a particular bone of contention: almost two-thirds of respondents feel that the costs of tackling climate change are unfairly distributed between citizens and companies, with only a small proportion (fewer than one in five) feeling that these costs are distributed fairly. This could be problematic in securing public support for specific measures in which the government expects a substantial involvement of citizens. Perceived injustice and a perception by citizens that large corporations are the best-placed to do something about climate change (but currently do too little) may help explain partly why there is more support for taxing

companies which use a lot of fossil energy than for subsidising businesses to reduce their consumption of energy derived from fossil fuels.

Although the share of people who feel that the costs of tackling climate change are unfairly distributed between rich and poor people in the Netherlands is smaller (less than half) than we found regarding the distribution between citizens and businesses, it is still substantially larger than the share of people who believe that these costs are distributed fairly (less than a quarter). It might be that this perceived unfairness in the distribution of costs between rich and poor is concentrated mainly among the less affluent members of the population. Steenbekkers et al. (2021) observed that certain policy instruments resonate better in practice with more affluent than less affluent citizens. For example, less affluent citizens are often not eligible for grants or loans to make their homes more sustainable, because they do not possess the necessary funds of their own to invest in these improvements. This can have the unintended consequence that rising energy costs fall particularly hard on precisely this group, for example if their homes are less well insulated and they are unable to make the necessary investments in energy-saving measures, or if they lack the resources to invest in solar panels and are therefore unable to reap the benefits of self-generated energy and lower energy bills.

5.3 Findings differ between groups

Differences in concerns felt by different groups – climate change and climate policy

If we combine the *type* and *degree* of people's concerns, we are able to identify five distinct groups (latent classes): 1) concerned about costs; 2) unconcerned; 3) middle group; 4) concerned about both climate and climate measures; and 5) concerned about the climate.

The moderate middle group is the largest (comprising around four out of ten respondents), followed by those concerned about the climate (just over two out of ten). The group who are only concerned about the consequences (mainly the costs) of measures is the smallest (less than one in ten).

While the first group tend to be concerned about the consequences of climate measures, and in particular the impact on their cost of living, the fifth group tend to worry about the impact of climate change and the efficacy of the measures being taken to solve the problem. The second group are relatively unconcerned in general (both about the climate and the impact of climate measures), while the fourth group are concerned about both. The middle group are neither particularly concerned nor particularly unconcerned about either climate change or abatement measures. This finding again illustrates that the group who are not concerned about climate change but who are mainly worried about the costs of climate policy is very small. This does not however imply that paying attention to the concerns and needs of this group is any less relevant. It is reasonable to assume that there are real concerns in this group which warrant attention, as our analyses also appear to suggest. People's financial situation, in particular, is a key predictor. People who have (great) difficulty making ends meet relatively often occur in the group who are concerned about the costs.⁵ However, they also appear relatively frequently in the group who are concerned

about both the impact of climate change and mitigation measures. This supports the idea that people's financial position is related to concerns about the impact of climate policy on cost of living, but also frequently goes hand in hand with concerns about the impact of climate change. The degree to which people feel they are able to keep pace with the changes may also play a role.

Differences between groups in feelings of satisfaction – climate change and climate policy

If we look at public attitudes to climate through the lens of dissatisfaction, three groups emerge which differ in the type of dissatisfaction they feel and the extent to which they feel it. We find one group who are relatively strongly focused on climate change (roughly a third of respondents), a broad middle group who experience little dissatisfaction and appear to take a relatively positive stance towards climate policy (between four and five out of ten respondents), and a group who experience relatively high levels of dissatisfaction around the topic of climate action (around a fifth).

The middle group record a fairly neutral average score on the indicators for dissatisfaction. There is thus relatively little dissatisfaction in this large middle group, and people do not appear averse to changing their own lifestyle in order to combat climate change. Yet this group, too, tend (on average) slightly towards the feeling that climate measures are being forced upon them. We can only speculate about the reason for these feelings. They may be related to a sense of being largely left out of the process of making policy choices; or it may be that people feel critical about the choices being made, as we have also seen in our focus group study on the transition towards natural gas-free housing. The feeling that climate change abatement measures are being forced on citizens may be problematic for a theme where the government will be asking for active participation by citizens over the coming decades and will need their commitment in order to achieve the envisaged policy goals. The group who are dissatisfied relatively often agree with the statement: 'I have the feeling that a small group of people are forcing climate measures on the rest', and this group also score highly on virtually all other indicators of dissatisfaction. The self-reported anger about the perceived excessive attention given to the climate compared with other problems may indicate an underlying need to address other issues that are important for this group.

Once again we find a strong correlation between these feelings and people's own financial situation, alongside education level, gender and age. People who have (great) difficulty making ends meet occur in the group where dissatisfaction is high substantially more often than people who find it (very) easy to make ends meet. By contrast, people who find it (very) easy to make ends meet are relatively often found in the more 'environment and climate-focused' group, where dissatisfaction is low. Attention for groups who are financially vulnerable is important. One challenge here is to ensure that climate measures do not appeal only to the most affluent citizens, whilst imposing (extra) worries on the less affluent, on top of their existing financial and other concerns. Seeking ways of removing barriers to participation by groups who have fewer resources is one of the key policy challenges in this regard.

Differences between groups in views to costs and distribution of costs

If we look at citizens' views to combating climate change through the lens of costs and cost distribution, four more or less distinct groups emerge. The main differences between these groups are whether they regard the financial consequences as negative or positive (concerns about costs, perceived injustice in the distribution of costs, negative expectations for their own and others' financial situation, and the difference between rich and poor). Only a very small group (5% of respondents) believe that the energy transition will have a positive impact on the future financial situation. It is striking that all groups score low to very low on average for perceived fairness, especially as regards the distribution of the costs of combating climate change between citizens and companies. All groups also expect, to a greater or lesser extent, that poverty and the gap between rich and poor in the Netherlands will widen due to the energy transition. In short, this analysis reveals citizens' predominantly negative expectations about the impact on cost of living, their future financial situation and growing inequality as a result of the energy transition and the perceived (distributive) injustice in combating climate change.

Once again we find a strong relationship between these feelings and people's own financial situation (ability to manage financially and household income), alongside age, education level and degree of urbanisation. People who have (great) difficulty making ends meet are relatively often found in the two groups in which negative expectations about the financial impact of the energy transition and climate measures are strongest. The perceived distributive injustice is highest on average in these two groups, as is the expectation that poverty and the gap between rich and poor in the Netherlands will increase. These two groups also have the biggest concerns about the impact of climate measures on their own financial situation (and that of others) and on their cost of living and the affordability of their energy bills. It is also striking that people who find it neither difficult nor easy to make ends meet are also relatively often found in these groups. This suggests that there are also concerns in the groups who are currently able to manage reasonably well financially. This not only poses a risk for the support for climate measures which place demands on citizens' financial capacity, but also highlights the need for attention for the distribution of the costs and benefits.

It is perhaps not surprising in itself that the type of concerns people have in relation to the costs and cost distribution of climate policy are related to their financial situation. It is clear that attention is needed for the position of people who have more difficulty making ends meet, though it is important to guard against the focus of the discussion becoming narrowed to the financial differences alone. Earlier scp research has for example shown that there is a relationship between the degree to which different groups in society have access to economic capital and other forms of capital (social, cultural and person capital) (Vrooman et al. 2014). This could give rise to an accumulation of problems in certain groups in society. The 'Social State of the Netherlands 2019' report (*De sociale staat van Nederland 2019*) shows that – although the subjective satisfaction of the Dutch with their own lives is relatively high on average – there are wide (and fairly stubborn) differences in quality of life between different groups in the population. Groups who have access to

fewer resources are more pessimistic about their life chances and opportunities in a broader sense (Wennekers et al. 2019). Focusing on the importance of a particular climate measure without taking into account other, often more pressing problems for citizens personally, and without taking into account people's concerns about costs and the distribution of costs (distributive fairness and the potential impact on inequality), could therefore be experienced as a denial of those problems.

S.4 Conclusion

The Member States of the European Union recently reached an agreement on raising the climate targets for the near term to a 55% reduction in greenhouse gas emissions by 2030. This means that every effort will need to be made to accelerate the transition which has already begun even further. Precisely what form this acceleration should take will be an important topic for the pending new government in formation. The Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL) recently calculated the impact of the climate plans published by various Dutch political parties (CDA (Christian Democrats), D66 (Democrats), GroenLinks (Green Left), SP (Socialist Party), PvdA (Labour Party), ChristenUnie (Christian Union)). The VVD (People's Party for Freedom and Democracy) – currently the largest party – did not commission an extrapolation of the impact of its climate plans. The proposed package of measures appears to bring the climate goals within reach for only some of the parties (Folkert et al. 2021). The course that the new government will follow is still unknown, and will depend partly on the outcomes of the government formation process and the details of the Coalition Agreement.

This study makes clear that combating climate change through the energy transition is not just a technical or economic challenge, but also a social and societal challenge. While the Dutch public appear to be generally supportive of the climate goals, they do have questions and concerns about the way in which climate change action is currently taking shape. Many citizens have concerns about the impact on their cost of living, expect a deterioration in their own and others' financial situation, foresee an increase in inequality and perceive distributive injustice (especially between citizens and companies, but also between rich and poor). These concerns and expectations, combined with a tension in views on roles and responsibilities, could be make or break for the success of the climate policy. Promoting the involvement of citizens in climate change abatement is an important first step, but it is clear that more is needed to resolve these questions around legitimacy – not only due to the risk of loss of support for the policy, but also in the light of the potential socio-economic consequences, with an impact on inequality potentially carrying risks of exacerbating divisions in areas such as housing, employment, income, energy, mobility, consumption and health.

The findings of our analyses of people's views on climate viewed through the lenses of concern, dissatisfaction and opinions on costs and cost distribution also show that several distinct groups can be identified. People with access to more socioeconomic resources (those who find it easier to manage financially, highly educated people) are more likely to

be found in the more 'climate-oriented' groups who have fewer concerns about the impact of measures. By contrast, people with fewer resources (those who find it more difficult to manage financially, lower-educated people) are more likely to be found in the groups with more concerns (especially financial) and more dissatisfaction (e.g. a stronger sense that measures are being imposed on them) about climate change mitigation measures.

This may say something about society and how groups relate to each other.

Differences in the type of concerns, dissatisfaction and opinions about (distribution of) costs based on financial situation and education also suggest that failure to carry the public along fully should not too readily be interpreted as unwillingness. It is important to remain alert to situations in which too much is asked of citizens. Attention for the position of vulnerable groups in society and ensuring a just distribution of benefits and costs is essential for a successful transition and can make it more achievable. This may require a different approach, seeking ways to ensure that the public in a broad sense, and perhaps particularly the groups which now already find it more difficult to manage financially, can share in the benefits of the energy transition.

These findings suggest an interaction between several societal missions. The drive to achieve a climate-neutral society impinges on missions related to people's incomes and livelihoods, inclusion and social cohesion, fair distribution and the avoidance of growing inequality. Whether these different concerns and (negative) expectations will ultimately lead to growing resistance and opposition will depend in part on the choices made and what consequences they have for citizens, especially those who are already in a more vulnerable position. Perhaps illustrative of this is the finding that over a quarter of Dutch citizens say they feel angry about the attention devoted to climate change, whereas in their eyes there are more important pressing problems to be solved.

Pointers for policy summarised

Briefly summarised, a number of points emerge from this study which can improve the chances of successful policy:

- Pay attention to the cohesion of policy instruments and take account of the impact of climate policy on other policy domains (such as income, purchasing power and poverty, housing, employment, residential quality, health and well-being). Adopt an integrated approach: climate policy cannot be seen in isolation from the broader quality of life.
- Take account of the impact on the quality of life of different groups of citizens in society. For example, groups who are already in a more difficult position are extra vulnerable to further deterioration (and a small change can mean a big improvement).
- When developing policy, try to offer an attractive and appealing prospect: devote attention to identifying and utilising opportunities to improve people's quality of life. How can citizens share more in the potential benefits (for example from renewable energy, increased housing comfort and better quality of the residential environment due to measures to increase sustainability)? This also means placing less emphasis on

the ‘less, less’ approach and showing that there are also opportunities for *different, better and more*.

- Pay attention to lowering thresholds, removing barriers and strengthening the scope for participation for different groups in society.
- Embrace and facilitate initiatives from society itself and create scope for different groups to contribute in a way that is appropriate for them.
- Involve citizens at an early stage so that their input can be taken into account.

The way in which this transition is shaped over the coming decades will influence the quality of life of present and future generations. It is therefore important to form a vision about the kind of society we wish to see in the long term. An essential part of this is thinking through the impact of measures during the planning, development and implementation phases of climate and energy transition policy: not just their impact on emission reductions, but also on the quality of life of different groups in society. A key focus here will need to be on preventing measures unintentionally leading to distributive injustice as regards the costs (and benefits) or contributing to an increase in inequality. Avoiding unintended negative effects and exploiting opportunities to improve people’s quality of life can contribute to the achievement of two related goals: sustainability and welfare in a broad sense.

Notes

- 1 An additional survey was carried out in the LISS panel in July 2020 to study the social impact of coronavirus. The survey questionnaire contained two previously posed questions on sustainability, enabling us to present an update for those indicators. The questions were: ‘How important or unimportant do you think it is to change the way we live in order to combat climate change?’ (measured on a scale from 1 to 10) and, ‘I don’t think it’s necessary to adapt my lifestyle to combat climate change’ (measured on a scale from 1 to 7). A further survey was carried out in the LISS panel in October 2020 (De Klerk et al. 2021), in which one of the sustainability questions was repeated: ‘How important or unimportant do you think it is to change the way we live in order to combat climate change?’ (measured on a scale from 1 to 10). The outcomes of these two surveys, in July and October 2020, are described in the text. We make it clear that these findings relate to the more recent surveys, not the main survey carried out in 2019. The data from the three surveys are not directly comparable due to differences in research methodology (including differences in the questionnaire and the response scales and differences in the composition of the respondent group (panel)).
- 2 It should be noted that precisely what was meant by ‘attention’ was not specified in the questionnaire. It can therefore relate both to the public and political debate and to the media.
- 3 The Citizens’ Outlook Barometer (COB) is a long-standing SCP survey which has tracked trends in a wide spectrum of personal, political and societal views of Dutch citizens on a quarterly basis since 2008.
- 4 These findings relate to the pre-Covid context (mid-2019).
- 5 The statistical relationships discussed in this report are based on a mathematical (regression) model, in which the probability of being placed in a given latent group is compared with the probability of being placed in the middle group for different demographic groups.

Literatuur

- Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid (2021). *Betrokken bij klimaat - Burgerfora aanbevolen*. Eindrapportage adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid. Den Haag: Adviescommissie Burgerbetrokkenheid bij klimaat (Commissie-Brenninkmeijer).
- Akter, S. en J. Bennett (2011). Household perceptions of climate change and preferences for mitigation action: the case of the Carbon Pollution Reduction Scheme in Australia. In: *Climatic Change*, nr. 109, p. 417-436.
- Alkemade, F., B. Strootman en D. Zandbelt (2018). *Panorama Nederland*. Team Panorama Nederland. Den Haag: College van Rijksadviseurs.
- Anderson, B., T. Bernauer en S. Baliotti (2017). Effects of fairness principles on willingness to pay for climate change mitigation. In: *Climatic Change*, nr. 142, p. 447-461.
- Ballew, M.T., S.A. Rosenthal, M.H. Goldberg, A. Gustafson, J.E. Kotcher, E.W. Maibach en A. Leiserowitz (2020). Beliefs about others' global warming beliefs: The role of party affiliation and opinion deviance. In: *Journal of Environmental Psychology*, jg. 70, nr. 101466, p. 1-9.
- Barkemeyer, R., F. Figge, A. Hoepner, D. Holt, J. Kraak en P.S. Yu (2017). Media coverage of climate change: An international comparison. In: *Environment and Planning C: Politics and Space*, jg. 35, nr. 6, p. 1029-1054.
- Barry, J. (2012). Bio-fuelling the hummer? Transdisciplinary thoughts on techno-optimism and innovation in the transition from unsustainability. In: E. Byrne, G. Mullally en C. Sage (red.), *Transdisciplinary perspectives on transitions to sustainability* (p. 106). Abingdon, UK: Routledge.
- Bell, A. (1994). Climate of opinion: public and media discourse on the global environment. In: *Discourse & Society*, jg. 5, nr. 1, p. 33-64.
- Bergquist, M., A. Nilsson en P.W. Schultz (2019). Experiencing a severe weather event increases concern about climate change. In: *Frontiers in Psychology*, jg. 10, nr. 220, p. 1-6.
- Bijlo, E. (2019). Nu miljarden uitgeven om latere klimaatschade te voorkomen, is lastig maar vooral zinvol. In: *Trouw*, 14 februari 2019. Geraadpleegd 2 oktober 2020 via <https://www.trouw.nl/nieuws/nu-miljarden-uitgeven-om-latere-klimaatschade-te-voorkomen-is-lastig-maar-vooral-zinvol~b1a1dffo/>.
- Booth, P., P.J. Walsh en P. Stahlmann-Brown (2020). Drought Intensity, Future Expectations, and the Resilience of Climate Beliefs. In: *Ecological Economics*, jg. 176, nr. 106735, p. 1-13.
- Bos, J., M. Verberk en M. Warnaar (2020). *Kunnen woningeigenaren energie-investeringen betalen?* Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud).
- Bouwens, E.P.M., M.G.L.C. Loomans, J.L.M. Hensen en J.J.N. Lichtenberg (2016). Ventilative cooling potential in low-energy dwellings: The HoTT case study. In: P.K. Heiselberg (red.), *CLIMA 2016: Proceedings of the 12th REHVA World Congress, 22-25 May 2016*. Aalborg, Denmark: Aalborg University Department of Civil Engineering.
- Bremmer, D. (2020). Klimaatonderzoeker over weerrecord: 'Vier jaar geleden dacht ik niet dat dit mogelijk was'. In: *Algemeen Dagblad*, 15 september 2020. Geraadpleegd 5 oktober 2020 via <https://www.ad.nl/binnenland/klimaatonderzoeker-over-weerrecord-vier-jaar-geleden-dacht-ik-niet-dat-dit-mogelijk-was~a34dc977/>.
- Brulle, R.J., J. Carmichael en J.C. Jenkins (2012). Shifting public opinion on climate change: an empirical assessment of factors influencing concern over climate change in the US, 2002-2010. In: *Climatic change*, jg. 114, nr. 2, p. 169-188.
- Capstick, S., L. Whitmarsh, W. Poortinga, N. Pidgeon en P. Upham. (2015). International trends in public perceptions of climate change over the past quarter century. In: *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, jg. 6, nr. 1, p. 35-61.
- Creutzig, F. (2019). The mitigation trinity: Coordinating policies to escalate climate mitigation. In: *One Earth*, jg. 1, p. 76-85.

- Dekker, P. en J. den Ridder (2020). *Burgerperspectieven 2020*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Burgerperspectieven 2018*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Demski, C., S. Capstick, N. Pidgeon, R.G. Sposato en A. Spence (2017). Experience of extreme weather affects climate change mitigation and adaptation responses. In: *Climatic Change*, jg. 140, nr. 2, p. 149-164.
- Dewulf, A., M.J. Vink en D. Boezeman (2017). *Climate Change Communication in the Netherlands*. In: Oxford Research Encyclopedia of Climate Science. Oxford: Oxford University Press.
- Diekmann, A. en P. Preisendörfer (2003). Green and greenback: The behavioral effects of environmental attitudes in low-cost and high-cost situations. In: *Rationality and Society*, jg. 15, nr. 4, p. 441-472.
- Dreijerink, L. en R. Peuchen (2020). *Maatschappelijk draagvlak voor klimaat- en energiebeleid. Resultaten van een vragenlijstonderzoek*. Amsterdam: TNO.
- Drews, S. en J.C. van den Bergh (2015). What explains public support for climate policies? A review of empirical and experimental studies. In: *Climate Policy*, jg. 16, nr.7, p. 855-876.
- Dreyer, S.J. en I. Walker (2013). Acceptance and Support of the Australian Carbon Policy. In: *Social Justice Research*, jg. 26, nr. 3, p. 343 (dx.doi.org/10.1007/s11211-013-0191-1).
- Dril, T. van (2019). *Verkenning werkgelegenheidseffecten van klimaatmaatregelen*. Amsterdam: TNO.
- Dunlap, R.E. (1998). Lay perceptions of global risk: Public views of global warming in cross-national context. In: *International sociology*, jg. 13, nr. 4, p. 473-498.
- Duursma, M. (2018). Vliegtaks is vooral symbolisch. In: *NRC.Next*, 8 december 2018. Geraadpleegd 28 oktober 2020 via <https://advance.lexis.com>.
- Europese Commissie (2020). *Het moment van Europa: herstel en voorbereiding voor de volgende generatie*. Mededeling van de commissie aan het Europees Parlement, de Europese Raad, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Brussel: Europese Commissie. Geraadpleegd 7 oktober 2020 via https://ec.europa.eu/belgium/news/200527_next-generation-eu_nl.
- Finley-Brook, M. en E.L. Holloman (2016). Empowering Energy Justice. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, jg. 13, nr. 926, p. 1-19.
- Folkert, R., H. Hilbers, F. Schilder, M. Schouten, A. Tiktak, D. Boezeman, M. Hekkenberg, M. 't Hoen (2021). *Analyse leefomgevingseffecten. Verkiezingsprogramma's 2021-2025 CDA, D66, GroenLinks, SP, PvdA, ChristenUnie. Effecten op: Mobiliteit & bereikbaarheid | Klimaat & energie | Landbouw, voedsel & natuur | Wonen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Fosas, D., D.A. Coley, S. Natarajan, M. Herrera, M. Fosas de Pando en A. Ramallo-Gonzalez (2018). Mitigation versus adaptation: Does insulating dwellings increase overheating risk? In: *Building and Environment*, jg. 143, p. 740-759.
- Fronzel, M., M. Simora en S. Sommera (2017). Risk Perception of Climate Change: Empirical Evidence for Germany. In: *Ecological Economics*, jg. 137, p. 173-183.
- Gardezi, M. en G. Arbuckle (2018). Techno-Optimism and Farmers' Attitudes Toward Climate Change Adaptation. In: *Environment and Behaviour*, p. 1-24 (dx.doi.org/10.1177/0013916518793482).
- Gezondheidsraad (2020). *Gezonde energietransitie in de gebouwde omgeving*. Publicatienr. 2020/13. Den Haag: Gezondheidsraad.
- Gifford, R. (2011). The Dragons of Inaction: Psychological Barriers That Limit Climate Change Mitigation and Adaptation. In: *American Psychologist*, jg. 66, nr. 4, p. 290-302.
- Glanemann, N., S.N. Willner en A. Levermann (2020). Paris Climate Agreement passes the cost-benefit test. In: *Nature Communications*, jg. 10, nr. 11, p. 1-11.
- Gonella, F., C.M.V.B. Almeida, G. Fiorentino, K. Handayani, F. Spano, R. Testoni en A. Zucaro (2019). Is technology optimism justified? A discussion towards a comprehensive narrative. In: *Journal of Cleaner Production*, jg. 223, p. 456-465.

- Grossmann, K. (2019). Using conflicts to uncover injustices in energy transitions: The case of social impacts of energy efficiency policies in the housing sector in Germany. In: *Global Transitions*, jg. 1, p. 148-156.
- Hamilton, L. C. (2016). Public awareness of the scientific consensus on climate. In: *Sage Open*, p. 1-11 ([dx.doi.org/10.1177/2158244016676296](https://doi.org/10.1177/2158244016676296)).
- Heffron, R.J. en D. McCauley (2017). The concept of energy justice across the disciplines. In: *Energy Policy*, jg. 105, nr. juni, p. 658-667.
- Hoegh-Guldberg, O., D. Jacob, M. Taylor Guillén Bolaños, M. Bindi, S. Brown, I.A. Camilloni, A. Diedhiou, R. Djalante, K. Ebi, F. Engelbrecht, J. Guiot, Y. Hijikata, S. Mehrotra, C.W. Hope, A.J. Payne, H.O. Pörtner, S.I. Seneviratne, A. Thomas, R. Warren en G. Zhou (2019). The human imperative of stabilizing global climate change at 1.5°C. In: *Science*, jg. 365, nr. 6974, p. 1-11.
- Hoevenagel, R., U. van Rijn, L. Steg en H. de Wit (1996). *Milieurelevant consumentengedrag*. (Cahier 127). Rijswijk/Den Haag: vuga/Sociaal en Cultureel Planbureau/vuga.
- Hofs, Y. (2019). Subsidie elektrische auto gaat vooral naar de rijken. In: *de Volkskrant*, 30 januari 2019.
- Hornsey, M.J., E.A. Harris, P.G. Bain en K.S. Fielding (2016). Meta-analyses of the determinants and outcomes of belief in climate change. In: *Nature Climate Change*, jg. 6, p. 622-627.
- Howe, P.D., E.M. Markowitz, T.M. Lee, C.Y. Ko en A. Leiserowitz (2012). Global perceptions of local temperature change. In: *Nature Climate Change*, jg. 3, nr. 4, p. 352-356.
- Howe, P.D., J.R. Marlon, M. Mildener en B.S. Shield (2019). How will climate change shape climate opinion? In: *Environmental Research Letters*, jg. 14, nr. 113001, p. 17.
- IPCC (2018). *Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*. Switzerland: Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Jenkins, K., D. McCauley, R. Heffron, H. Stephan en R. Rehner (2016). Energy justice: A conceptual review. In: *Energy Research & Social Science*, nr. 11, p. 174-182.
- Jennings, N., D. Fecht en S. de Matteis (2020). Mapping the co-benefits of climate change action to issues of public concern in the UK: a narrative review. In: *Lancet Planet Health*, jg. 4, nr. 9, p. 424-433.
- Keulemans, M. en C. Speksnijder (2018). Wat we hebben geleerd in 2018: Je kunt de klimaatverandering steeds beter voelen. In: *de Volkskrant*, 21 december 2018. Geraadpleegd 5 oktober 2020 via <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/wat-we-hebben-geleerd-in-2018-je-kunt-de-klimaatverandering-steeds-beter-voelen~b7a9dd44/>.
- Klerk, M. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper, F. Wagemans (red.) (2021). *Een jaar met corona. Ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klinsky, S., T. Roberts, S. Huq, C. Okereke, P. Newell, P. Dauvergne, K. O'Brien, H. Schroder, P. Tschakert, J. Clapp, M. Keck, F. Biermann, D. Liverman, J. Gupta, A. Rahman, D. Messner, D. Pellow en S. Bauer (2017). Why equity is fundamental in climate change policy research. In: *Global Environmental Change*, nr. 44, p. 170-173.
- Klimaatberaad (2019). *Klimaatakkoord*. Geraadpleegd 1 oktober 2020 via <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>.
- Kluizenaar, Y. de, C. Carabain en A. Steenbekkers (2020). *Klimaatbeleid en de samenleving. Een korte samenvatting van inzichten uit het SCP-onderzoek op het vlak van duurzame samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KNMI (2018). *Temperatuurrecords tonen opwarming Nederland*. Geraadpleegd 5 oktober 2020 via <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/temperatuurrecords-tonen-opwarming-nederland>.
- KNMI (2019). *Hoe bijzonder zijn de nieuwe temperatuurrecords?* Geraadpleegd 5 oktober 2020 via <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/hoe-bijzonder-zijn-de-nieuwe-temperatuurrecords>.
- KNMI (2020). *Klimaatbericht: Vaker droogte in het binnenland*. Geraadpleegd 5 oktober 2020 via <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/vaker-droogte-in-het-binnenland>.

- Lamb, W.F., G. Mattioli, S. Levi, J. Timmons Roberts, S. Capstick, F. Creutzig, J.C. Minx, F. Müller-Hansen, T. Culhane en J.K. Steinberger (2020). Discourses of climate delay. In: *Global Sustainability*, jg. 3, nr. 17, p. 1-5.
- Lang, C. en J.D. Ryder (2016). The effect of tropical cyclones on climate change engagement. In: *Climatic Change*, nr. 135, p. 625-638.
- Leiserowitz, A., E. Maibach, S. Rosenthal, J. Kotcher, P. Bergquist, M. Ballew, M. Goldberg, A. Gustafson en X. Wang (2020). *Climate Change in the American Mind: April 2020*. New Haven, CT: Yale Program on Climate Change Communication.
- Loomans, M.G.L.C. en J.L.M. Hensen (2018). Oververhitting in (BENG-)woningen. In: *TVVL Magazine*, jg. 2018, nr. 8, p. 19-23.
- Lujala, P., H. Lein en J.K. Rød (2015). Climate change, natural hazards, and risk perception: the role of proximity and personal experience. In: *Local Environment*, jg. 20, nr. 4, p. 489-509.
- Markkanen, S. en A. Anger-Kraavi (2018). Social impacts of climate change mitigation policies and their implications for inequality. In: *Climate Policy*, jg. 19, nr. 7, p. 827-844.
- Meadows, D., D. Meadows, J. Randers en W. Behrens (1972). *The limits to growth. A report for the club of Rome's project on the predicament of mankind*. New York: Universe Books.
- Merton, R. (1968). The Matthew Effect in Science. The reward and communication systems of science are considered. In: *Science*, jg. 159, nr. 3810, p. 56-63.
- Middelkoop, M. van, S. van Polen, R. Holtkamp en F. Bonnerman (2018). *Meten met twee maten. Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- NOS (2020). *Onderzoek: klimaatverandering beperken kost minder dan niets doen*. Geraadpleegd 2 oktober 2020 via <https://nos.nl/artikel/2320578-onderzoek-klimaatverandering-beperken-kost-minder-dan-niets-doen.html>.
- OECD (2020). *OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19) - Making the green recovery work for jobs, income and growth*. Geraadpleegd 6 januari 2021 via <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/making-the-green-recovery-work-for-jobs-income-and-growth-a505f3e7/>.
- Osberghaus, D. en C. Demski (2019). The causal effect of flood experience on climate engagement: evidence from search requests for green electricity. In: *Climatic Change*, nr. 156, p. 191-207.
- Palm, R., G.B. Lewis en B. Feng (2017). What Causes People to Change Their Opinion about Climate Change? In: *Annals of the American Association of Geographers*, jg. 107, nr. 4, p. 883-896.
- Patterson, J., T. Thaler, M. Hoffmann, S. Hughes, A. Oels, E. Chu, A. Mert, D. Huitema, S. Burch en A. Jordan (2018). Political feasibility of 1.5°C societal transformations: the role of social justice. In: *Current Opinion in Environmental Sustainability* 2018, nr. 31, p. 1-9.
- Platform voor Duurzame Financiering (2018). *DNB Sustainable Finance Platform's Working Group on Climate Risk Reflections on integrating TCFD-style information into risk/return decision making from the Dutch financial sector*. Geraadpleegd 2 oktober 2020 via https://www.dnb.nl/media/p13dzkkm/dnb_sustainable_finance_platforms_working_group_on_climate_risk_2018.pdf.
- Platform voor Duurzame Financiering (2020). *Climate risk and the financial sector: sharing of good practices The Sustainable Finance Platform*. Geraadpleegd 2 oktober 2020 via https://www.dnb.nl/media/zvunexjb/climate-risk-and-the-financial-sector-sharing-of-good-practices-_tcm46-389956.pdf.
- Poortinga, W., A. Spence, L. Whitmarsh, S. Capstick en N.F. Pidgeon (2011). Uncertain climate: An investigation into public scepticism about anthropogenic climate change. In: *Global Environmental Change*, jg. 21, nr. 3, p. 1015-1024.
- Poortinga, W., S. Fisher, G. Böhm, L. Steg, L. Whitmarsh en C. Ogunbode (2018). *European Attitudes to Climate Change and Energy: Topline Results*. London: European Social Survey ERIC City, University of London.
- Poortinga, W., L. Whitmarsh, L. Steg, G. Böhm en S. Fisher (2019). Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. In: *Global Environmental Change*, jg. 55, p. 25-35.

- Raspe, O., J. Content en M. Thissen (2019). *Brede welvaart en regionale ontwikkelingen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st Century Economist*. Vermont: Chelsea Green Publishing.
- Ridder, J. (2020). *Publieke opinie*. In: J. den Ridder, E. Josten, J. Boelhouwer en C. van Campen (2020). *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2010). *Burgerperspectieven 2010*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2019). *Publieke opinie*. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. van Houwelingen, S. Kooiker en P. Dekker (2019a). *Burgerperspectieven 2019*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk (2019b). *Burgerperspectieven 2019*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021 VVD, CDA, D66 en ChristenUnie*. Den Haag: Rijksoverheid.
- RLI (2020). *Briefadvies 'Groen uit de crisis'*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Schellekens, J., A. Oei en R. Haffner. (2019). *De financiële gevolgen van de warmtetransitie. Een onderzoek naar de investeringsuitdaging, effecten op energie-betaalbaarheid en het potentieel van (nieuwe) financieringsvormen*. Rotterdam: Ecorys.
- Schoenaker, N. en F. Notten (2018). *De impact van de energietransitie op de Nederlandse werkgelegenheid, 2008-2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Scholte, S., Y. de Kluizenaar, T. de Wilde, A. Steenbekkers en C. Carabain (2020). *Op weg naar aardgasvrij wonen. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schuttenhelm, R. (2019). In: *NRC Handelsblad*, 23 oktober 2019. Geraadpleegd 1 oktober 2020 via <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/23/klimaatbeleid-duur-niets-doen-kost-veel-meer-a3977703>.
- Schuttenhelm, R. (2019). *Niets aan milieu doen veel duurder dan investeren in klimaatbeleid*. Geraadpleegd 1 oktober 2020 via <https://www.nu.nl/klimaat/6000792/niets-aan-milieu-doen-veel-duurder-dan-investeren-in-klimaatbeleid.html>.
- SCP, PBL en CPB (2020). *Aandachtspunten voor een herstelbeleid*. Briefadvies Covid-19 Overleg Planbureaus. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, Planbureau voor de Leefomgeving en Centraal Planbureau.
- Semenza, J.C., D.E. Hall, D.J. Wilson, B.D. Bontempo, D.J. Sailor en L.A. George (2008). Public Perception of Climate Change Voluntary Mitigation and Barriers to Behavior Change. In: *American Journal of Preventive Medicine*, jg. 35, nr. 5, p. 479-487.
- SER (2018). *Energietransitie en werkgelegenheid Kansen voor een duurzame toekomst*. SER Advies 18/03. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2020). *De contouren van een intelligent herstelbeleid*. Denktank Coronacrisis. SER Advies mei 2020. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Simberloff (2014). The "Balance of Nature"— Evolution of a Panchreston. In: *PLOS Biology*, jg. 12, nr. 10, p. 1-4.
- Spence, A., W. Poortinga en N. Pidgeon (2012). The Psychological Distance of Climate Change. In: *Risk Analysis*, jg. 32, nr. 6, p. 957-972.
- Steenbekkers, A. en S. Scholte (2019). *Onder de pannen zonder gas? Woningeigenaren en hun overwegingen voor aardgasvrije alternatieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., R. Fransman en W. Mensink (2021). Meedoen aan woningverduurzaming. In: L. van Noije, D. Verbeek-Oudijk en J. de Haan, *Kwesties voor het kiezen 2021. Analyse van vijf urgente maatschappelijke vraagstukken voor de komende kabinetsperiode*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steg, L. (2007). Sustainable transportation, a psychological perspective. In: *IATSS Research*, jg. 31, nr. 2, p. 1-9.
- Stekelenburg, J. en T. Gaidyte (2019). The Netherlands. In: M. Wahlström, P. Kocyba, M. de Vydt en J. de Moor (red.), *Protest for a future: Composition, mobilization and motives of the participants in Fridays For Future climate*

- protests on 15 March, 2019 in 13 European cities (p. 55-68). Guildford: Centre for the Understanding of Sustainable Prosperity (CUSP).
- Stern, N. (2007). *The economics of climate change: The Stern review*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Straver, K., A.G. Fijn van Draat, S. van Polen, R. Kooger, M. Hulshof, B. Wesselink en Energieonderzoek Centrum Nederland (2018). 'De winnaars en verliezers van de energietransitie'. *Verkenning van problemen, visies en oplossingen*. Petten: ECN, Tertium, Milieudefensie en Alliander.
- Straver, K. en P. Mulder (2020). *Whitepaper. Energiearmoede en de energietransitie – Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden*. Den Haag: TNO.
- Swilling, M., J. Musango en J. Wakeford (2015). Developmental states and sustainability transitions: Prospects of a just transition in South Africa. In: *Journal of Environmental Policy and Planning*, jg. 18, nr. 5, p. 650-672 (dx.doi.org/10.1080/1523908X.2015.1107716).
- Taylor, A.L., S. Dessai en W. Bruine de Bruin (2014). Public perception of climate risk and adaptation in the UK: A review of the literature. In: *Climate Risk Management*, jg. 4-5, p. 1-16.
- Thaller, A., E. Fleiß en T. Brudermann (2020). No glory without sacrifice - drivers of climate (in)action in the general population. In: *Environmental Science and Policy*, jg. 114, p. 7-13.
- Theirlynck, T. (2019). Hoe 'het klimaat' ons demonstratievuur weer ontstak. In: *HP/De Tijd*, 26 september 2019. Geraadpleegd op 30 september 2020 via <https://www.hpdetijd.nl/2019-09-26/hoe-het-klimaat-ons-demonstratievuur-weer-ontstak>.
- Tigchelaar, Casper en Kees Leidelmeijer (2013). *Energiebesparing: Een samenspel van woning en bewoner – Een analyse van de Energiemodule WoON 2012*. Sint Maartensvlotbrug/Amsterdam: ECN/RIGO.
- TK (2019/2020). *Internetconsultatie Subsidieregeling elektrische personenauto's particulier*. Brief van 4 maart 2020 van de minister van Infrastructuur en Waterstaat aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/2020, 31305, nr. 309.
- TK (2020/2021). *Uitvoering van de motie van het lid Agnes Mulder c.s. over de mogelijkheden van burgerpanels*. Brief van 25 november 2020 van de minister van Economische Zaken en Klimaat aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2020/2021, 32813, nr. 624.
- Vergeer, R. en E. Schep (2018). *Indicatoren voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Delft: CE Delft.
- Vergeer, R., S. de Bruyn, F. Rooijers en E. Schep (2019). *Opties voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Delft: CE Delft.
- Verheijen, V. en M. Klerkx (2020). 'Nederland denkt mee' over ons land. Een online groepsdiscussie over Nederland vandaag en in de toekomst. Amsterdam: MWM2. Geraadpleegd 21 juli 2020 via <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/bijlagen/06-2020/29/bijlagen-burgerperspectieven-2020--2-onderzoeksrapporten>.
- Verwest, F., J. Notenboom en O.-J. van Gerwen (2020). *Van coronacrisis naar duurzaam herstel*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Visschers, V.H.M. en M. Siegrist (2012). Fair play in energy policy decisions: Procedural fairness, outcome fairness and acceptance of the decision to rebuild nuclear power plants. In: *Energy Policy*, jg. 46, p. 292-300.
- Visser, A.J. en M. Uytendinck (2019). Aardgasvrije wijken. Op weg naar integrale wijkvernieuwing? In: *Ruimte + Wonen*. Geraadpleegd 16 februari 2021 via <https://www.ruimteenwonen.nl/aardgasvrije-wijken>.
- Voermans, T. (2019). Elektrische auto niet te betalen voor modaal gezin. In: *AD*, 16 april 2019.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Walle, E. van der (2020). Draaien burgers en het mkb dan toch op voor de energietransitie? In: *NRC Handelsblad*, 19 augustus 2020. Geraadpleegd 8 december 2020 via <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/08/19/draaien-burgers-en-het-mkb-dan-toch-op-voor-de-energie-transitie-a4009262>.
- Watts, N., M. Amann, N. Arnell, S. Ayeb-Karlsson, K. Belesova, H. Berry, T. Bouley, M. Boykoff, P. Byass, W. Cai, D. Campbell-Lendrum, J. Chambers, M. Daly, N. Dasandi, M. Davies, A. Depoux, P. Dominguez-Salas, P. Drummond, K.L. Ebi, P. Ekins, L.F. Montoya, H. Fischer, L. Georgeson, D. Grace, H. Graham, I. Hamilton, S. Hartinger, J. Hess, I. Kelman, G. Kiesewetter, T. Kjellstrom, D. Kniveton, B. Lemke,

- L. Liang, M. Lott, R. Lowe, M.O. Sewe, J. Martinez-Urtaza, M. Maslin, L. McAllister, S.J. Mikhaylov, J. Milner, M. Moradi-Lakeh, K. Morrissey, K. Murray, M. Nilsson, T. Neville, T. Oreszczyn, F. Owfi, O. Pearman, D. Pencheon, S. Pye, M. Rabbaniha, E. Robinson, J. Rocklöv, O. Saxer, S. Schütte, J.C. Semenza, J. Shumake-Guillemot, R. Steinbach, M. Tabatabaei, J. Tomei, J. Trinanes, N. Wheeler, P. Wilkinson, P. Gong, H. Montgomery en A. Costello (2018). The 2018 report of the Lancet Countdown on health and climate change: shaping the health of nations for centuries to come. In: *The Lancet*, jg. 392, nr. 10163, p. 2479-2514.
- Wei, Y.M., R. Han, C. Wang, B. Yu, Q.M. Liang, X.C. Yuan, J. Chang, Q. Zhao, H. Liao, B. Tang, J. Yan, L. Cheng en Z. Yang (2020). Self-preservation strategy for approaching global warming targets in the post-Paris Agreement era. In: *Nature Communications*, jg. 11, nr. 1624, p. 1-13.
- Weinstein, N.D. (1987). Unrealistic optimism about susceptibility to health problems: Conclusions from a community-wide sample. In: *Journal of Behavioral Medicine*, jg. 10, nr. 5, p. 481-500.
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wiebes, E. (2018). *Verzoek om een reactie op rapport CE Delft over de kosten van het Klimaatbeleid*. Kamerbrief, 7 maart 2018.
- Wiebes, E. (2019). *Kamerbrief aan de voorzitter van de Tweede Kamer. Betreft Voorstel voor een Klimaatakkoord*. Kamerbrief, 28 juni 2019.
- Wüstenhagen, R., M. Wolsink, en M.J. Bürer (2007). Social acceptance of renewable energy innovation: An introduction to the concept. In: *Energy Policy*, jg. 35, nr. 5, p. 2683-2691.
- Zanocco, C., H. Boudet, R. Nilson en J. Florad (2019). Personal harm and support for climate change mitigation policies: Evidence from 10 U.S. communities impacted by extreme weather. In: *Global Environmental Change*, jg. 59, nr. 101984, p. 1-9.
- Zimmermann, C. en K. Cuddington (2007). Ambiguous, circular and polysemous: Students' definitions of the "balance of nature" metaphor. In: *Public Understanding of Science*, jg. 16, nr. 4, p. 393-406.
- Zoelen, B. van (2019). De ongekende opmars van het klimaatprotest. In: *Het Parool*, 5 oktober 2019. Geraadpleegd 30 september 2020 via <https://www.parool.nl/nieuws/de-ongekende-opmars-van-het-klimaat-protest~b4ceda44/>.